

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EBÛ HAYYÂN TEFSİRİNDE ŞİİRLERİN İSTİŞHÂDİ
(TEVBE SURESİ ÖZELİNDE)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan MEŞE

Üzeyir EVKURAN

MALATYA-2022

ONUR SÖZÜ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Ebû Hayyân Tefsirinde Şiirlerin İstişhâdı (Tevbe Suresi Özelinde)” başlıklı çalışmamın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Üzeyir EVKURAN

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren dil ve dil ürünleri şifahi (sözlü) olarak kendinden sonraki milletlere intikal etmiştir. Bu bağlamda Arap şiirinin yazılı dönem öncesi yaklaşık olarak iki buçuk asırlık bir serüveninin olduğunu söylemek mümkündür. Böyle bir birikim, dilde anlam ve kuralların belirlenmesinde Kur'ân'dan sonra ikinci öncül olarak kullanılmıştır. Dil bilimcileri, sözlü ve yazılı dil kaynaklarında, dilin anlam ve kurallarının bu şekilde belirlenmesini, istişhâd olarak isimlendirmişlerdir. Bu bağlamda Arap dilinde mana ve kurallarının belirlenmesinde ikinci öncül kabul edilen şiirler, daha çok gramer, sözlük ve tefsir çalışmalarında istişhâd materyali olarak kullanılmıştır.

Arap dili grameri alanında birçok eseri bulunan Ebû Hayyân (öl.745/1344), İbn 'Uşfûr (öl.669/1270) ve İbn Mâlik (öl.672/1274) gibi meşhur dil bilginlerinin eserleri üzerine tekmil ve teshîl tarzında kitaplar yazmıştır. Ebû Hayyân'ın dildeki bilgi ve birikimi tefsirine de bariz bir şekilde yansımıştır. Yaptığımız araştırmalar neticesinde, Ebû Hayyân'ın, *el-Bahru'l-Muhît* adlı tefsiri üzerine daha çok, tefsir ve kıraat ilmleri baz alınarak araştırmalar yapılmıştır. Çalışmamızda, Ebû Hayyân'ın, *el-Bahru'l-Muhît* adlı tefsirinde dilde anlam ve kurallarının belirlenmesinde şiirler esas alınarak, izlendiği yöntem tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız, giriş, Ebû Hayyân'ın Hayatı ve İlmi Şahsiyeti, istişhâd ve Tevbe Suresi bağlamında Ebû Hayyân Tefsirinde Şiirlerin İstişhâdı olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Tefsir üzerinde yapılan sûre taraması sonucunda hem hacim bakımından hem de konu bütünlüğü kapsamı bakımından tevbe sûresinde şiirsel istişhâdlerin kapsayıcı bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiş ve tevbe sûresi özelinde çalışılması sonucuna varılmıştır.

Birinci bölümde, Ebû Hayyân'ın hayatı ile ilgili kesitler sunulurken, ilmi ve edebi kişiliği, hocaları, öğrencileri ve eserleri genel hatları ile ele alınmıştır.

İkinci bölümde istişhâd kavramı tanımlanmış, sarf ve nahiv, lügat ve belâgatla ilgili çalışmalarda istişhâdı ortaya çıkartan süreç incelenmiş, istişhâdın ilk örnekleri ve kaynakları ele alınmıştır. İkinci bölümde şiirin tarifi, İslam'ın şiire bakışı, şiirle istişhâdın önemi ve istişhâd edilecek şiirde bulunması gereken özellikler incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise Tevbe sûresi özelinde Ebû Hayyân'ın tefsirinde istişhâd edilen şiirler; manayı pekiştirme, sentaks (nahivsel) ve morfolojik (sarf) açıdan incelenmiştir.

Tüm yaşamım boyunca yanımda olan aileme, eğitim hayatımda desteklerini gördüğüm ve bilgilerinden yararlandığım tüm hocalarıma, yüksek lisans tezi kapsamında bu çalışmayı yapmam konusunda beni teşvik eden ve geniş bilgi birikimi ile sabırla beni destekleyen danışman hocam Sayın Dr. Öğrt. Üyesi Ramazan MEŞE'ye teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

EVKURAN, Üzeyir, Ebû Hayyân Tefsirinde Şiirlerin İstişâdı (Tevbe Suresi Özelinde), Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2022.

Kur'ân'ın inmesi ile derinden etkilenen Arap dili bilimi hicretten sonra ilk asrın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Böyle bir gelişmenin arka planında yatan sebepler, doğru okuma ve metni doğru anlamayı ifade eden fasih Arapçada lahn (konuşmadaki hatalar) diye isimlendirilen bir olgunun yayılmasına dayandırılabilir. Arap dilbilimcileri Kur'ân'ın doğru anlaşılması için belli yöntemler geliştirmişlerdir. Bu yöntemlerden biri de hiç şüpesiz istişâd yöntemidir. Kur'ân müfessirleri belirli kriterlere sahip olan eski arap şiirini âyet lafızlarının anlamlarını ve dil kaidelerini temellendirmek için kullanmışlardır.

Bu çalışmada ebû hayyân'ın *el-Bahru'l-muhît* eserinde geçen şiirsel istişâdler Tevbe sûresi özelinde incelenmiştir. Kur'ân ayetlerinde geçen lafızların anlamlandırılması ve yapılan dilsel tahlillerde kullanılan şiirler; anlamı pekiştirme, sentaks ve morfolojik olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir. İstişade konu olan şiirler ve âyetler arasındaki mantıksal ilişki şiirler merkeze alınarak anlatılmıştır.

Anahtar Kelimler: Arap dili ve belâğatı, Arap şiiri, İstişad, Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*,

ABSTRACT

EVKURAN, Üzeyir, The Istishad of Poems in the Tafsir of Abu Hayyân (Specific to Surat al-Tawba), Master's Thesis, Malatya, 2022.

The science of the Arabic language, deeply influenced by the revelation of the Qur'an, emerged in the second half of the first century after the Hijra. The reasons behind such a development can be traced to the spread of a phenomenon called lahn (errors in speech) in fasih Arabic, which expresses correct reading and correct understanding of the text. Arab linguists have developed certain methods for the correct understanding of the Qur'an. One of these methods is the consultative method without any doubt. The commentators of the Qur'an used the ancient Arabic poetry, which had certain criteria, to ground the meanings of the verse words and the language rules.

In this study, the poetic consultations in Abu Hayyan's al-Bahru'l-muhît were examined in the context of the Surah of Repentance. The interpretation of the words in the verses of the Qur'an and the shirrs used in the linguistic analyses performed; meaning is examined under three headings as reinforcement, syntax and morphology. The logical relationship between the poems and verses that are the subject of the consultation is explained by taking the poems as the center.

Key Words: Arabic language and rhetoric, Arabic poetry, Istishad, Abu Hayyân, *al-Bahru'l-muhît*,

KISALTMALAR

b.	: İbn
b.y.	: Basım Yeri
bk.	: Bakınız
bt.	: Bint
c.c	: Celle celalü
çev.	: Çeviren
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
m.	: Milâdi
nşr	: Neşreden
öl.	: Ölümü
s.a.v	: Sallallâhu Aleyhi Vesellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkîk
ts.	: Tarihsiz

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
KISALTMALAR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. Tezin Konusu	1
2. Tezin Amacı ve Önemi	1
3. Yöntem.....	2
4. Literatür Değerlendirmesi	3
1. BÖLÜM: EBÛ HAYYÂN EL-ENDELUSÎ, HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ	6
1.1. Hayatı	6
1.1.1. Adı, Lakabı, Künyesi ve Nisbesi	6
1.1.2. Doğumu ve Yaşamının İlk Yılları	6
1.1.3. Ailesi ve Çocukları	7
1.1.4. Karakteristik Özellikleri	8
1.1.5. İtikâdî ve Fıkhî Mezhebi	8
1.1.6. Endülüs'ten Ayrılışı.....	9
1.1.7. Mısır'a Yerleşmesi	10
1.1.8. Kültürel Kişiliği.....	11
1.1.9. Sosyal Hayatı.....	11
1.1.10. Vefatı	12
1.2. İlmi Şahsiyeti	12

1.2.1. Hocaları	14
1.2.2. Öğrencileri.....	15
1.2.3. İlmî Tedrîsatın'da Üstlendiği Resmi Görevler	16
1.2.4. Arapça Dışında Bildiği Diğer Diller.....	17
1.2.5. Eserleri.....	17
1.2.5.1. Tefsir İlmine Yönelik Eserleri	18
1.2.5.2. Arap Dili ve Edebiyatına Yönelik Eserleri	18
1.2.5.3. İbn 'Usfûr'un Kitaplarına Yönelik Telif Ettiği Eserler	19
1.2.5.4. İbn Mâlik'in Kitaplarına Yönelik Telif Ettiği Eserler	20
1.2.5.5. <i>el-Bahru 'l-Muhît</i> Adlı Tefsiri	21
2. BÖLÜM: İSTİŞHÂD	24
2.1. İstişhad Kavramı	24
2.1.1. İstişhâdın Ortaya Çıkması	25
2.1.1.1. Sarf ve Nahivle İlgili Çalışmalarda İstişhâd	25
2.1.1.2. Lügatle İlgili Çalışmalarda İstişhâd	28
2.1.1.3. Belâgatla İlgili Çalışmalarda İstişhâd	31
2.1.2. İstişhâdın İlk Örnekleri.....	32
2.1.3. İstişhad Kaynakları.....	33
2.1.3.1. Kur'ân	33
2.1.3.2. Hadis	34
2.1.3.3. Nesir.....	35
2.1.3.4. Şiir.....	36
2.2. Şiirin Tarifi.....	39
2.3. İslam'ın Şiire Bakışı.....	40
2.4. Şiirle İstişhâd'ın Önemi	44

2.5. İstişhâd Edilecek Şiirde Bulunması Gereken Özellikler	45
3. BÖLÜM: EBÛ HAYYÂN TEFSİRİNDE ŞİİRLERİN İSTİŞHADI (TEVBE SURESİ BAĞLAMINDA)	47
3.1. Anlamı Pekiştirme Açısından Şiirlerin İstişhadı	47
3.2. Sentaks Açısından Şiirlerin İstişhadı	68
3.3. Morfolojik (Sarf) Açısından İstişhad	74
SONUÇ	81
KAYNAKÇA	83
Meşe, Ramazan. <i>Endülü's Arap Şiirinde Özür ve Merhamet</i> , Kayseri: Kimlik Yayınları 2019.....	89

GİRİŞ

1. Tezin Konusu

İstişhâd yöntemi, müfessirlerin Kur'ân'da yer alan kelimelerin manalarını tespit etmek ve cümlelerin tahlilini yapmak için başvurduğu bir yöntemdir. Ebû Hayyân (öl. 745/1344), bu anlamda *el-Bahru'l-Muhît* adlı eserinde istişhâd yöntemini kullanarak Kur'ân-ı Kerim ayetlerini, anlamı pekiştirme, sentaks ve filolojik açıdan değerlendirmiştir.

Tevbe Sûresi özelinde Ebû Hayyân tefsirinde şiirsel istişhâdları incelemeyi hedeflediğimiz çalışmamızın başında *el-Bahru'l-Muhît* isimli tefsirin yazarı Ebû Hayyân'ın hayatı anlatılmıştır. Daha sonra istişhâd ile ilgili öz bilgiler verilerek istişhâd türleri değerlendirilmiştir. Ayrıca Arap şiirinin önemi ikinci bölüm içerisinde spesifik bir şekilde anlatılmıştır. İstişhâd'ın gelişim sürecini anlatıp, istişhâd ile ilgili otorite sayılan müelliflere değinilmiştir. Son olarak Ebû Hayyân'ın istişhâd yöntemi taksimlendirilerek sentaks, filolojik ve anlamı pekiştirme açısından incelenmiştir.

2. Tezin Amacı ve Önemi

Dil, sosyal bir varlık olarak insanın iletişimde kullanmakta olduğu, duygu ve düşüncelerin toplumun diğer üyelerine iletilmesi için bir araçtır ve yaşam koşullarına göre zaman içerisinde doğal olarak değişime uğramıştır. Bu değişim yaşamın sürekliliği içerisinde önemli sorunlara sebep olmamakla birlikte, toplumun geçmişi ile olan bağının zayıflaması sonucunu doğurabilmektedir. Bu sebeple toplumlar, dil özelliklerini kaybetmeyerek, geçmişiyle birlikte toplumsal sürekliliğini sağlayabilmek adına çaba sarf etmişlerdir. Bu çaba birçok toplum tarafından gösterilmiş olsa da, özellikle Arapça'da lahn (dil hatası) olgusunun yayılmasını önlemek amacıyla çalışmalar yapılmıştır. Bunun ana sebebi kutsal metinlerin doğru anlaşılabilmesidir.

Kur'ân merkezli Arap dili ve filoloji çalışmaları çok erken dönemde başlamıştır. Bu çalışmaların başlamasının sebebi, insanlar arasında lahn olgusunun yayılması ve buna bağlı olarak Kur'ân'ın yanlış anlaşılmasıdır. Zira Kur'ân'ın doğru anlaşılıp, gelecek nesiller sağlıklı bir şekilde aktarılması ve olası dilsel ve anlamsal bozulmalardan korunması için dil ve dil metodolojisi çalışmaları önem teşkil eder. Bu

anlamda ilk çalışmanın Hz. Ali tarafından başlatıldığı rivayet edilmektedir.¹ Daha sonraki dönemlerde ise bu çalışmalar, Ebu'l-Esved ed-Duelî (öl. 69/688-689), Halil b. Ahmed (öl. 175/791), Sîbeveyhi (öl. 180/796) gibi meşhur âlimlerin öncülüğünde devam etmiştir.²

Nahiv eksenli dil çalışmaları devam ederken Kur'ân müfessirleri Kur'ân'ın anlaşılmasındaki anlamsal ve dilsel hataları minimize etmek için istişhâd prensibini kullanılmış ve filolojik eserler kaleme almışlardır. Bu prensibi ilk olarak Hz. Ömer'in (öl. 27/644) kullandığı söylene de sistematik olarak ilk kez kullanan büyük müfessir, Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib'dir.³ Abdullah b. Abbas'la şifahi olarak başlayan bu serüven hicri ikinci asrın sonlarına doğru *Me'âni'l-Kur'ân* çalışmalarıyla daha sistematik ve yazılı hale gelmiştir.⁴ Bu bağlamda, Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824), el-Ferrâ (öl. 207/822), ez-Zeccâc (öl. 311/923) gibi müfessirler istişhâd prensibini kullanarak filolojik eserler te'lif etmiştir.⁵

Bu anlamda, hazırladığımız bu araştırmada Arap şiirinin *el-Bahru'l-Muhît* adlı tefsirdeki yerini ortaya koymak hedeflenmektedir. Acabâ şiir Kur'ân'ı anlamada ne kadar belirleyici olmuştur? Kur'ân ayetleri anlamlandırılırken Arap şairlerine ait bütün şiirlerden yararlanılmış mıdır? Delil niteliğine sahip şiirlerin kriterleri nelerdir? *el-Bahru'l-Muhît*'te kullanılan şiirlerin diğer filoloji müfessirleri nazarında değeri nedir? Kullanılan şiirlerin hangi döneme ait şiirler olduğunun tespit edilmesi bu çalışmanın başlıca amaçlarındandır.

3. Yöntem

Bu çalışma, bilimsel bir amaç doğrultusunda hazırlanmıştır. Öncelikle belirlenen konunun tez niteliğine sahip olup olmadığı saptanmıştır. Daha sonra konuyla ilgili literatür taraması yapıp yeterli veri ve materyal toplanmıştır. Bu veri ve materyaller incelendikten sonra tez bölümleri belirlenmiştir. Alt tematik başlıklar belirlenirken bölümlerin kapsayıcı ve birbirini tamamlayıcı olması göz önüne alınmıştır.

¹ Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1968), 15-16.

² Said Efgani, *Fî Usûli'n-nahv* (Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî, 1987), 19.

³ Mehmet Reşit Özbalıkcı, "Arap Dilinde İlk İstişhâd", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, (1989), 371.

⁴ İsmail Aydın, "İbn Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü", *Ekev Akademi Dergisi* 15/48, (2011), 119.

⁵ Özbalıkcı, "Arap Dilinde İlk İstişhâd", 371.

Bu yöntemle öncelikle Ebû Hayyân'ın hayatı kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır. İkinci bölümde ise çalışmanın bir diğer bölümü olan istişhâd anlatılmıştır. İstişhâd bölümünün alt konuları belirlenirken konuyla bağlantılı olması göz önüne alınmıştır. Son olarak *el-Bahru'l-muhît*'teki şiirsel istişhâdler tevbe suresi özelinde incelenmiştir. Bu bölümün alt başlıkları eserdeki istişhâd türlerine göre belirlenmiştir.

4. Literatür Değerlendirmesi

İstişhâd hakkında hakkında gerek ülkemizde gerekse Arap dünyasında birçok çalışma bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır;

Yazar	Eser Adı	Amaç	Tür
Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ' (öl. 207/822)	<i>Meâni'l-kur'ân</i>	Kelimelerin kökenlerini, türetilişlerini ve diğer durumlarını açıklamıştır. Nahiv ve sarf ilimlerinin hemen bütün konularına temas eden Ferrâ kelime ve cümlelerin i'rabları, farklı i'rab şekilleri üzerinde durmuş, anlam nüanslarını belirtmiş, i'rab şekillerini âyetlerden, Arap edebiyatından getirdiği örneklerle desteklemiştir	Kitap
Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (öl. 209/824)	<i>Meâni'l-kur'ân</i>	Kelimelerin kökenlerini, türetilişlerini ve diğer durumlarını açıklamıştır. Nahiv ve sarf ilimlerinin hemen bütün konularına temas eden Ferrâ kelime ve cümlelerin i'rabları, farklı i'rab şekilleri üzerinde durmuş, anlam nüanslarını belirtmiş, i'rab şekillerini âyetlerden, Arap edebiyatından getirdiği örneklerle desteklemiştir	Kitap
Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (öl. 276/889)	<i>Ġarîbu'l-Kur'ân</i>	Eserde Kur'ân'da geçen garîb kelimeler açıklanmıştır. Yapılan anlamlandırmalarda arap şiirlerinden destekleyici bir mahiyette yararlanmıştır.	Kitap
Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830)	<i>Meâni'l-Kur'ân</i>	Ayetler üzerinde filolojik tahliller yapmış görüşlerini eski arap şiirinden örneklerle teyit etmiştir.	Kitap
Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî (öl. 310/923)	<i>Câmi'u'l-beyân</i>	Ansiklopedik bir eserdir. Eserde öncelikle âyeti âyetle ve sünnetle, eğer bunlar yoksa Arap dili kaideleriyle açıklamaya çalışmıştır. Kaideleri teyit etmek için eski arap şiirinde örnekler getirmiştir.	Kitap
Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (öl. 311/923)	<i>Meâni'l-Kur'ân</i>	Eserde mâna-i'rab ilişkisinin zarureti, i'rabın esas olduğunu, yapılan anlam ve yorumun bu esasa dayanması gerektiği üzerinde durulmuştur. Harflerinin çoğu aynı olan kelimeler arasında etimolojik bir bağ olduğu dile getirilmiştir, Kur'an'da geçen kelimeler lügat ve i'rab yönünden tahlil edilirken eski arap şiirleri ile teyit edilmiştir.	Kitap
Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b.	<i>el-Keşşâf</i>	Âyetler, öncelikle dil ve belâgat kaideleriyle eski Arap şiirleri dikkate	Kitap

Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (öl. 538/1144)		alınarak aklın ilkeleri ışığında tefsir edilirken çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecazi mânalar keşfedilmeye çalışılır.	
Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî (öl. 541/1147)	<i>El-Muharrerü 'l-vecîz</i>	Eserde âyetle kapsamlı bir şrkilde ele alınmıştır. Filolojik tefsir sahasında önemli bir yere sahiptir. Yapılan gramatik değerlendirmelerde sıklıkla eski arap şiirinden örnekler getirilip teyit edilmiştir.	Kitap
Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (öl. 671/1273)	<i>el-Câmi ' li-ahkâmî 'l-Kur'ân</i>	Eser, ahkâmü'l-Kur'ân türü bir telif izlenimi verse de aslında yine adında ifade edildiği üzere âyetleri farklı yönleriyle ele alan kapsamlı bir tefsiridir. Yapılan dilsel tahlillerde sıklıkla eski Arap şiirinden örneklerle teyit edilmiştir.	Kitap
Ebü'l-Berekât en-Neseffî'nin (öl. 710/1310)	<i>Tefsîrû 'n-Neseffî</i>	Muhtevası büyük ölçüde dil ve belâgatla ilgili izahlardan oluşan eserdeki filolojik tevcih ve te'villerin önemli bir kısmı Zeccâc ve zemahşerî'ye nisbet edilmiştir, yapılan gramatik tahliller eski arap şiirinden getirilen örneklerle teyit edilmiştir.	Kitap Kitap
Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) el-Halebî (öl. 756/1355)	<i>ed-Dürrü 'l-maşûn fi 'ulûmî 'l-kitâbi 'l-meknûn</i>	Eserde filolojik konular il ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir. Âyetler filolojik açıdan tahlil edilirken çok farklı görüşler bir araya getirilmiştir. Bir mesele hakkında yer verilen görüşler tek tek tahlil edilip tercih edilen görüş delilleriyle birlikte ifade edilmiştir.	Kitap
Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin (öl. 1250/1834)	<i>Fethu 'l-kadîr</i>	Eserde âyetler tek tek tefsir edilmesi yerine daha çok konubütünlüğü gözetilerek birkaç âyet birde tefsir edilmiştir. Âyetlerdeki lafızlar dil kurallarına çerçevesinde açıklanmış, eski Arap şiirinden örneklerle getirilerek tercih edilen görüş teyit edilmiştir.	Kitap
Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dimaşkî (VIII./XIV. yüzyıl)	<i>el-Lübâb fi 'ulûmî 'l-Kitâb</i>	Eserin daha çok Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtîhu'l-ğayb'ı ile Semîn el-Halebî'nin ed-Dürrü'l-maşûn adlı eserlerine dayandığı, görülmektedir. Hatta Semîn el-Halebî'nin eserini ise hemen hemen aynen alıntılanmıştır. Bu sebeple el-Lübâb'ın ed-Dürrü'l-maşûn'u neredeyse tamamen ihtiva ettiğini söylemek mümkündür. Yapılan gramatik tahlillerde eski arap şiirinden örneklerle getirilerek tercih edilen görüş pekiştirilmiştir.	Kitap
Mohammed Bahram Ramadhan	<i>Şiirlerle istişhâd: İbn Arafâ tefsiri örneği</i>	İbn Arafâ'nın tefsirinde istişhâdda bulunduğu şiirler incelenmiştir. İbn Arafâ'nın kitabında zikrettiği şiirler, nahiv, sarf, yabancı kelimelerin manaları, edebiyat ve belagatın beyan, bedî' ve me'ânî boyutuyla alakalı olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.	Yüksek Lisans Tezi
Fatma Betül Ekinci	<i>Mollâ Gürânî'nin</i>	Mollâ Gürânî'nin 'Gâyet'ül Emân'ı fi	Yüksek

	<i>'Gâyet'ül Emân'i Fî Tefsîri'l Kelâmi'r Rabbânî'</i> isimli tefsirinde şiirle istişhâd	Tefsîri'l Kelâmi'r Rabbânî' isimli tefsirinde şiirsel istişhâdları öne çıkarmayı ve dil seviyelerine göre; nahiv, dil, sarf ilmine dayalı ve belağî bağlamda bu sitişhadleri incelemek amaçlanmıştır.	Lisans Tezi
Lawand Ali	<i>Beydavi'nin Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil adlı eserinde Tefsirde nahiv kaideleriyle ilgili şiirle istişhâd</i>	Nahivle ilgili şiirsel şahidin Kur'an ayetlerinin yorumlamasındaki etkisini, müfessirin tefsirde Arap şiirine dayanma boyutunu, nahivsel olarak onun işlevsel kılınması ve Kur'anî lafzın açıklanmasındaki rolü ele alınmıştır.	Yüksek Lisans Tezi
Kasım Yaşar	<i>Zemahşeri'nin "el-Mufasssal fî San'at'l-i-râb" adlı eserinde istişhâd ettiği âyetler</i>	el-Mufasssal fî san'at'l-i-râb adlı eserde Arap gramerine dair kuralların ispatında istişhâd ettiği âyetlerin tespiti ve onların istişhâd yönleri geniş bir şekilde ele alınıp incelenmiştir.	Yüksek Lisans Tezi
Adnan Fakak Ahmed Alhamd	<i>Fazl Hasan Abbas'ın El-Belâğa Fünûnuhâ ve Efnânuhâ Adlı Eseri'nde şiirle istişhâd</i>	Örnekleriyle birlikte şahit çeşitlerinden ve bunların öneminden bahsedilmiştir. Arap şiirinden lügavî ve beyanî tahliller yapılmıştır.	Doktora Tezi
Muhammed Şehit Hakçıoğlu	<i>Ebu Said es-Sîrâfî'nin Sîbeveyhi'nin İstîşhad metoduna getirdiği eleştiriler</i>	Sîrâfî'nin Sîbeveyhi'ye getirdiği itirazları, eleştirel bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır.	Yüksek Lisans Tezi
Sümeyye Doğru	<i>Ebû Hayyan el-Endelûsi'ye göre Arap dilinde hadisle istişhâd</i>	Yapılan çalışmada Ebû Hayyan el-Endelûsi'ye göre hadislerle istişhâdın imkânı geçmiş bir şekilde değerlendirilmiştir	Yüksek Lisans Tezi
Muhammed Mahmut Olçun	<i>Suyûtî'nin el-Behcetü'l-Merdiyye adlı eserinde istişhâd ettiği âyetler</i>	İstîşhâd hakkında bilgi verilmiş ve Celâleddîn es-Suyûtî'nin el-Behcetü'l-Merdiyye 'alâ Elfiyyeti b. Mâlik isimli eserinde Arap dili gramer kurallarının belirlenmesinde delil olarak getirmiş olduğu âyetler ele alınmış ve incelenmiştir.	Yüksek Lisans Tezi
Hüseyin Avcı	<i>Arapça lügatlarda hadislerle istişhâd</i>	Hz. Peygamberin (sav) hadislerinin Arap Diline ve özellikle de Arap sözlükçülüğüne olan katkısını ortaya koymak adına, Arapça sözlüklerde hadislerin delil olarak nasıl kullanıldığını incelenmiştir.	Yüksek Lisans Tezi
ABDULKADİR KABDAN	<i>Nesefî tefsirinde şiirle istişhâd</i>	Nesefî'nin şiirle istişhâdı, istişhâd ettiği şiirlerin kaynakları bu bölümde değerlendirildikten sonra, Nesefî'nin İstîşhad Yöntemleri Başlığı altında, istişhâd konusu dört farklı açıdan ele alınmış ve hepsiyle ilgili örnekler tespit edilerek âyetlerle olan bağlantıları ve âyetleri açıklama yönleri ortaya konmuştur.	Yüksek Lisans Tezi

1. BÖLÜM: EBÛ HAYYÂN EL-ENDELUSÎ, HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

1.1. Hayatı

1.1.1. Adı, Lakabı, Künyesi ve Nisbesi

Müellifin ismi tam olarak, “Muhammed b. Yûsuf b. Alî. b. Yûsuf b. Hayyân”dır. Künyesi Hayyân’ın babası anlamına gelen “Ebû Hayyân”, lakâbı ise dinin faziletlisi anlamına gelen “Esîrû’d-Din” dir.⁶

Ebû Hayyân birden çok nisbeyle anılmıştır. Ülkesine nisbetle “el-Endelüsî”, Endülüs’ün Gırnata şehrinde doğmuş olmasından dolayı “el-Gırnâtî”, babası tarafı aslen Ceyyân şehrine kadar uzandığı için “el-Ceyyânî”, bir berberî kabilesi olan olan Nifzî kabilesine mensubiyetinden dolayı “en-Nifzî”, hayatının büyük büyük bölümünü Mısır’da yaşayıp orada ilimî kimliğini kazandığı için “el-Mısırî” ve İslâmî ilimler arasında daha çok nahiv ilmiyle iştigal ettiği için “Nahvî” nisbeleriyle anılmıştır.⁷

1.1.2. Doğumu ve Yaşamının İlk Yılları

Ebû Hayyân, Safedî’ye vermiş olduğu icâzetnamede kendisinin ifadesi ile 654/1256 yılının şevvâl ayında Gırnata’da doğduğunu zikretmiştir.⁸ İmam Suyûtî ise Muthaşâriş’te doğduğunu belirtmektedir.⁹ Buna karşılık Ebû Hayyân’ın doğduğu tarihte Muthaşâriş’in Gırnata’ya bağlı küçük bir yerleşim yeri olmasından dolayı her ne kadar Muthaşâriş’te doğmuş olsa bile Gırnata kadar tanınmadığı için Gırnata da doğmuş olduğu söylenmektedir.¹⁰

Kaynaklarda Ebû Hayyân’ın çocukluğunu Gırnata’da geçirmiş olduğu ve orada yetiştiği aktarılmakla birlikte, aslında bu konu hakkında detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.¹¹ Buna karşılık kendi tefsirinin mukaddimesinde hangi yaş

⁶ Muhammed es-Suyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1979), 1/280.

⁷ Mahmut Kafes, “Ebû Hayyân el-Endelüsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/152-153.

⁸ Ebû’s-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *el-Vafî bi’l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-‘Arabî, 2000), 5/176.

⁹ Suyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 1/280.

¹⁰ Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu’t-tib* (Beyrut: Dâru’s-Sâdr, 1968), 2/555; Tâcu’d-Dîn Ebû Nasr Abdu’l-Vahhâb b. Takıyyi’d-Din, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed ed-Tenâhî, Abdu’l-Fettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru İhyâu Kütübi’l-Arabiyye, ts), 6/31.

¹¹ Yûsuf İlyân Serkis, *Mu’cemû’l-Matbûâtî’l-Arabiyye ve’l-Muarraba* (Mısır: Matbaatu Serkis, 1928), 306, Makkarî, *Nefhu’t-tib*, 2/558; Tâcu’d-Dîn es-Subkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, 5/32.

dönemlerinde olduğunu belirtilmeden Gırnata'da Kırâat ilmi alanında yapmış olduğu tahsilini ifade etmiştir: “Kırâati Seb’a’yı Endülüs adasında Gırnata'da İbn Tabbâ diye meşhur Hatip Ebû Câfer Ahmed b. Ali b. Muhammed Ruaynî'den, daha sonra Gırnata'daki yerleşim yeri olan Muthaşâriş'te Hatib Ebû Muhammed Abdülhak b. Ali b. Abdullah el-Ensârî el-Vâdil Âşî'den okudum. Ayrıca bu ikisi dışında Endülüs'te bulunan diğer âlimlerden de Kırâat ilimi okudum.”¹²

Ebû Hayyân'ın Gırnata'da geçirmiş olduğu günler, çocukluk yıllarının hangi şartlar altında ve nasıl bir ortamda geçtiği, hayatıyla ilgili bilgi veren kaynaklarda net olarak zikredilmemektedir. Buna karşılık, o dönemde Endülüs'ün en önemli şehirlerinden biri olan Gırnata; siyaset, kültür, ekonomi, ilim gibi birçok bakımdan parlak bir dönem yaşadığı bilgisinden hareketle Ebû Hayyân'ın da doğup, yetiştiği bölgenin maddi ve manevi olarak zengin bir yer olduğunu söylemek mümkündür.¹³

1.1.3. Ailesi ve Çocukları

Ebû Hayyân'ın anne ve babası hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Babası hakkında aktarılan bilginin sadece adının zikredilmesi ile sınırlı olması, babasının ilmî, siyasî ve sosyal açıdan tanınmamış olduğuna işaret etmektedir. Ebû Hayyân'ın ne zaman ve nerede evlendiği kaynaklarda zikredilmemekle birlikte, evli ve dört çocuk babası olduğu, eşinin isminin de Zümrüde bt. Ebrâk olduğu ve 736/1335 yılında vefat ettiği zikredilmektedir.¹⁴

Dört çocuğu olduğu bilinen Ebû Hayyân'ın çocukları arasında, kızı Nudâr ve oğlu Hayyân dışında diğer ikisinin isimlerinin ne olduğu bilinmemektedir. Kızı Nudâr, 702/1302 yılında doğmuştur. Nudâr, edebiyatçı ve şairdir, birçok hocadan el-Alemu'l-Berzâlî'nin (öl.740/1339) kırâatini okumuştur. Dönemin meşhur muhaddislerinden olan Dimyâtî'nin (öl. 705/1306) öğrencileri arasına katılmış, keza farklı hocalardan hadis dersleri alarak hadis rivayetinde bulunmuştur. İlmî icâzetini ise Ebû Cafer b. Zubeyr'den almıştır. 732/1329'de vefat etmiştir. Nudâr'ın vefatı Ebû Hayyân'ı çok etkilemiştir. Ebû Hayyân, erken yaşta vefat eden kızını, ilme ve okumaya olan

¹² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd Ali Muhamed Muavvaz (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 1/109.

¹³ Abdurrahman Alî el-Haccî, *et-Tarihu'l-Endelüsî* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1987), 560-562.

¹⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmil fî şerhi kitâbi't-teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1997), 1/7.

tutkusundan, gayret ve zekâsını ilmî alanlarda sarf ettiğinden dolayı onu çok sevmiş ve çalışmalarını takdir etmiştir. Hatta oğlu Hayyân için: “*Keşke Hayyân da Nudâr gibi olabilseydi*” dediği olmuştur. Nudar Ebû Hayyân’ın isteği üzerine Ebû Hayyân’ın evinin bahçesinde defnedilmiştir. Bu definden sonra bir sene boyunca Ebû Hayyân evinden dışarı çıkmamış ve kızı hakkında “*en-Nudâr fi’l-Müslati an Nudâr*” adlı bir kitap yazmıştır.¹⁵ Bu kitap kızının yaşamını içermektedir.¹⁶ Ebû Hayyân’ın oğlunun adı künyesinden de anlaşıldığı üzere Hayyân’dır ve 764/1361 yılında ölmüştür. Ayrıca Ebû Hayyân’ın Muhammed adlı bir torunu olduğu belirtilmektedir.¹⁷

1.1.4. Karakteristik Özellikleri

Ruaynî (öl. 779/1378); “Ebû Hayyân, çok değerli bir insandı. Onun bir benzerini daha görmedim. Oldukça güler yüzlü, samimi, neşeli, mutlu, sıkıntılardan uzak kalmayı başarabilen biriydi. Konuşurken açık, anlaşılır ve düzgün ifâdeler kuran tatlı bir dile sahipti. Ne çok uzun boylu ne de çok kısa ikisi arasında orta boylu biriydi. Saçları oldukça fazla kıvrımlıydı”¹⁸ sözleriyle Ebû Hayyân’ın karakteristik özellikleri hakkında bilgiler vermiştir.

Fasih, anlaşılır ve dil kurallarına uygun bir biçimde konuşan Ebû Hayyân’ın, bu birikim ve fesahatine rağmen [ق] harfini [ك] harfinin mahrecinden çıkararak telaffuz ettiği vurgulanmaktadır. Buna karşılık Kur’ân tilavetinde bu harflerin mahrecine dikkat etmiş, [ق] harfinin mahrecinin hakkını vererek asıl şekliyle telaffuz etmiştir. Öyleki Mısır’a yerleştiğinde: “*Bu şehirde Kâf [ق] harfini tam olarak mahrecinden çıkarabilen kimseyi göremedim*” diyerek bu konudaki hassasiyetini dile getirmiştir.¹⁹

1.1.5. İtikâdî ve Fıkhî Mezhebi

Ebû Hayyân, bid’at olarak nitelendirilen felsefî fikir ve düşüncelerden, Mutezile ve Mücessime’nin imana dair görüşlerinden uzak bir itikâda sahiptir. Tefsirinde Zemahşerî’nin itizâl görüşleri başta olmak üzere Mutezile ve diğer fırkaları açık bir

¹⁵ İbn Hacer Şihabü’l-Dîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Askalanî, *ed-Dürerü’l-kamine fi a’yanî’l-mietî’s-samine* (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1931), 4/302; Makkarî, *Nefhu’t-tib*, 2/559-560; es-Safedî, *el-Va’fî bi’l-vefeyât*, 5/268.

¹⁶ İbn Hacer el-askalanî, *ed-Düreru’l-kamine*, 3/242.

¹⁷ İbnü’l-İmâd, Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî, *Şezerâtü’z-zeheb fi ahhâri men zeheb* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts), 6/60.

¹⁸ Makkarî, *Nefhu’t-tib*, 2/565.

¹⁹ Hadice el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-nahvî* (Bağdat: Mektebetu’n-Nahda, 1966), 51; el-Makkarî, *Nefhu’t-tib*, 2/542; İbn Hacer, *ed-Düreru’l-kamine*, 4/307.

şekilde eleştirmiş ve daha çok İmam Eş'arî'nin görüşlerini doğru bulmuştur. Endülüs'te iken ilk dönemlerde Fıkhî mezheb olarak Malikî mezhebine mensup olsa da sonraki dönemlerde Zahirî mezhebi revaç kazandığı için bu mezhebe intisap etmiştir. Mısır'da yaşadığı dönemde Mısır ulemasının ve halkının Zahirî mezhebine mesafeli olduklarını ve bu mezhebe itibar etmediklerini görünce, Zahirî mezhebini bırakıp Şâfiî mezhebiyle amel etmeye başlamıştır.²⁰

Ebû Hayyân, Şâfiî mezhebine intisap etmiş olsa bile gönlünün her zaman Zahirî mezhebinden yana olduğu bilinmektedir. İbn Hacer, Ebu'l- Bekâ, Ebû Hayyân her ne kadar Şâfiî mezhebine göre amel etse de kendisinin Zâhirî mezhebinden olduğunu söyler. Ayrıca Ebû Hayyân'ın, bir kimsenin aklı ve gönlü Zâhirî mezhebiyle irtibatlıysa bu kimsenin o mezhepten dönmesinin mümkün olamayacağını söylediği de nakledilmiştir.²¹

1.1.6. Endülüs'ten Ayrılışı

Ebû Hayyân'nın Endülüs'ten ayrılmasının nedeni ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden birine göre Ebû Hayyân, hocası Ebû Ca'fer b. Tebbâ'ya öğrencilik yaptığı süreçte gençliğin getirdiği heyecanın da etkisinde kalarak daima hocasına itirazlarda bulunarak, onunla ilmî tartışmalara girmiştir. Öyle ki hocasına karşı ilmî bir reddiye mahiyetini taşıyan ve hocasının verdiği icazetin geçersiz bir icazet olduğu anlamına gelen “*el-İlmâ fî ifsâdi icâzet-i İbni't-Tebbâ*” adında bir kitap kaleme almıştır.²² Bundan rahatsız olan hocası onu, devlet başkanı Emir Muhammed b. Nasr'a şikâyet etmiş, devlet idâresi de derhal Ebû Hayyân'ın cezalandırılması gerektiği hükmünü vermiştir. Bunun haberini alan Ebû Hayyân belli bir süre saklanmış, daha sonra bulduğu ilk fırsatta deniz yolu ile Endülüs'ten ayrılmıştır.²³

Ebû Hayyân'nın Endülüs'ten ayrılması ile ilgili farklı bir görüşe göre ise Ebû Hayyân'ın ilmî tahsilini sürdürdüğü Gırnata'da felsefe, mantık ve tabiat bilginlerinden oluşan bir heyet, devlet başkanı Emir Muhammed b. Nasr'a gelerek kendilerinin artık

²⁰ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 51; Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/542; İbn Hacer, *ed-Düreru'l-kamine*, 4/307.

²¹ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/541; Safedî, *el-Vafl bi'l-vefeyât*, 5/176; İbn Hacer, *ed- Düreru'l-kamine*, 4/304; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/282.

²² Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/583; H. Avni Çelik, “Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 190.

²³ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 34; Muhammed b. Ali Şevkanî, *el-Bedru 't-tali* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts), 1/281; Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/581.

yaşlandıklarını, bu ilimlerin gerekli olduğunu, Endülüs'te devam edebilmesi için henüz ölmeden önce kendilerine bu ilimleri okutup öğretebilecekleri talebeler temin edilmesini istemişler. Bu amaç doğrultusunda Ebû Hayyân'ın da içerisinde yer aldığı bir öğrenci grubu oluşturulmuştur. Hatta Ebû Hayyân için maaş verilmesi, gıda ve giyecek yardımıyla bulunulması hükmü de karara bağlanmıştır. Bu ilimlerin kendisine fayda sağlamayacağını düşünen ve bundan dolayı bu ilimleri tahsil etmek istemeyen Ebû Hayyân, durumdan rahatsız olmuş, ileride istemediği bir eğitim konusunda ruhen sıkıntı çekebileceği kanaatine vararak gizlice Endülüs'ten ayrılmak zorunda kalmıştır.²⁴

Yukardaki rivayetlerden hangisinin doğru olduğu bilinmemekle birlikte, Ebû Hayyân, 677/1279 yılının başlarında (23-24 yaşlarında iken) Endülüs'ten ayrılmıştır.²⁵

1.1.7. Mısır'a Yerleşmesi

Ebû Hayyân Endülüs'ten ayrıldıktan sonra Kuzey Afrika'da bulunan Fas'a gitmiş, Fas'ta Ebu'l-Kâsım el-Mizyatî ile görüşmüş ve burada sadece üç gün kalmıştır.²⁶ Daha sonra sırasıyla Sebte, Bicâye, Tunus, Mısır ve İskenderiye şehirlerine uğramıştır. Hac ziyareti için gittiği Hicaz bölgesinde Mekke, Medine, Minâ, Ayzâb, Eyle, Yenbu', Kanâ ve Cidde kentlerini de gezdikten sonra 680/1281 yılında tekrar Mısır'a dönerek kesin ikamet yeri olarak Kahire şehrini tercih etmiştir. Mısır'da kaldığı dönemlerde Şam ve Bağdat'a da ziyaretlerde bulunmuş ve dönemin tanınmış âlimleriyle görüşme fırsatı bulmuştur.²⁷

O dönemde Bağdat'ta yaşanan olumsuzlukların etkisiyle birlikte Mısır'ın İslam âlemindeki önemi artmış, Ebû Hayyân gibi birçok âlim Mısır'a gelmiş ve orada ikamet etmiştir. Bu hususta İbn-i Haldun "*Mukaddime*" adlı eserinde şunları zikretmiştir: "Mısır'da Memlûklüler birçok medrese, kütüphane ve imarethane bina etmişler, ayrıca tarikatlere ait tekke ve zaviyeler artmıştır. Ebû Hayyân'ın ilmi kabiliyetini gören

²⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tuhfetü'l-erîb bima fi'l-Kur'ân-i mine'l-garib*, thk. Semir el-Meczûb (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983), 29; Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 34, Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/281.

²⁵ Ebu'l-Mehâsin el-Hüseynî ed-Dımaşkî, *Zeylû tezkireti'l-huffaz li'z-zehebî*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 23.

²⁶ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 36; Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/584.

²⁷ Hüseyinî, *Zeylû tezkireti'l-huffaz li'z-zehebî*, 24.

Mısır'lı yöneticiler onu Mescid-i Hâkim'e nahiv hocası olarak tayin etmişler, mescidin tefsir hocasının vefatı üzerine tefsir dersleri vermeye başlamıştır.”²⁸

1.1.8. Kültürel Kişiliği

Döneminin tanınmış âlimlerinden biri olan ve farklı alanlarda eserler vermiş olan Ebû Hayyân, özellikle dil alanında son derece yetkin bir ilmi birikime sahiptir. Bu ilmi kimlik Arapça ile sınırlı kalmamış, Farsça, Habeş dili ve Türkçe, Himyerî dilleri ile alakalı kitaplar bile telif etmiştir.²⁹ Ebû Hayyân bu hususta kendisi hakkında şunları söylemektedir: “Dillerin geneline muttali oldum. Türkçe, Farsça ve Habeş dili bunlardan bazılarıdır. Bu dillerin hepsinde gramerle alakalı kitaplar yazdım.”³⁰

Ebû Hayyân'ın Türkçe ile alakalı olarak yazdığı kitaplar, *el-İdrak li'l-Lisan'il Etrak*, *el-Ef'al fi Lisan'il Etrak* ve *Zehvu'l-Mülk fi Nahvi't-Türk* adını taşımaktadır. Farsça ile alakalı olarak yazdığı kitap *Mantıku'l-Hars fi Lisani'l-Furs*'tur. Habeş dilinde ise, *Nuru'l-Kabeş fi Lisani'l-Habeş* adlı kitabı telif etmiştir.³¹

Öğrencilerinden es-Safedî: “Doğuda ve batıda Arap dili gramerinin üstadıydı. Hayatının sonuna kadar tam seksen sene bu ilme hizmet etmiştir”³² sözleri ile Ebû Hayyân'ın kültürel kişiliğini yorumlamıştır.³³

1.1.9. Sosyal Hayatı

Endülüs'te yaşanan karışıklıklar ile birlikte ilim aşkından dolayı Endülüs'ü terk ettiğinde, maddi gücü neredeyse hiç olmayan Ebû Hayyân, Fas'a geldiğinde burada çok fakir bir hayat yaşamış olmakla birlikte Fas'ın şehirlerini gezmiştir. Bu durumu Mısır'a gelinceye kadar devam etmiş, Mısır'a girdiğinde hürmet ve saygı ile ağırlanmıştır.³⁴

²⁸ Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2000), 465.

²⁹ Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. izziddîn Aybeg es-Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân* (Kahire: Dârü'l-Medîne, 1911), 383.

³⁰ Suyuti, *Buğyetu'l-vuât*, 1/283.

³¹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/552.

³² Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân*, 380.

³³ Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân*, 380.

³⁴ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/559.

Ebû Hayyân, tutumlu biri olmasına rağmen Mısır'a olan seyahati esnasında çok büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır. Dünya hayatının zorluklarına karşı koymak kaygısıyla parasının kıymetini bilmiş ve israftan kaçınmıştır.³⁵

1.1.10. Vefatı

Ebû Hayyân'ın vefat tarihi hakkında farklı görüşler olmakla birlikte, genel görüş 745/1345 yılının bir Cumartesi gününde ikindi vakti sonrasında Kahire'de bulunan Bâbu'l-Bahr'ın kenar semtinde bulunan evinde vefat ettiği şeklindedir. Vefatının ertesi günü Sûfiyye kabristanına defnedilmiştir. Vefatından kısa bir süre önce her iki gözünü de kaybeden Ebû Hayyân için Rabi'u'l-Evvel ayında Şam'ın en büyük camisi olan Emevî Camisinde de giyâbi cenaze namazı kılınmıştır.³⁶

1.2. İlmî Şahsiyeti

Hicrî 8. milâdî 14. asrın önde gelen âlimlerinden olan Ebû Hayyân, döneminin dilcisi, nahivcisi, edibi, kari, müfessiri ve muhaddisi olarak tanınmaktadır. Başta nahiv olmak üzere kırâat, tefsir, hadis, tarih ve dil alanlarında köklü bir eğitim alarak bu alanlarda ileri seviyelere ulaşmıştır. Bu köklü eğitim sayesinde zamanının Sîbeveyh'i ve Müberred'i olarak tanınmıştır. Kendisine “*Şeyhu'n-Nuhat*” nahivcilerin şeyhi, “*Emîru'l-Mu'minîne fi'n-Nahv*” nahiv ilminin reisi, “*İmâmu'n-Nahviyyîn*” nahivcilerin imamı anlamlarına gelen ünvanlar verilmiştir. Doğduğu yer olan Gırnata'da ilk olarak Kur'ân-ı Kerîm ve Kırâat ilimleri ile tahsiline başlamış olan Ebû Hayyân, 674/1275 yılından itibaren de öğrenci yetiştirmeye başlamıştır.³⁷

Ebû Hayyân'ın, ilme olan tutkusu; onu, hayatı boyunca ilmi araştırmalar yapmaya, okumaya, yazmaya ve ders vermeye sevk etmiştir. Talebesi es-Safedî, Ebû Hayyân'ı, “Kendilerinden ders aldığım hocalarım arasında, ilimle ondan daha fazla meşgul olan birini görmedim. Çünkü o, ya ders verir ya da ilmi bir meseleyi araştırır veya ilme dair bir şeyler yazardı. Kendisiyle bunların dışında başka bir şey ile uğraşırken karşılaşmadım. Zeki öğrencilere de iltifat ederdi. Nakillerinde güvenilir, lügat ilmini iyi bilir ve lafızları iyi hıfz ederdi. Nahiv ve sarf ilimlerinde oldukça

³⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/542.

³⁶ Safedî, *Nektü'l-himyân fi nüketi'l-umyân*, 327; İbn Hacer el-Askalânî Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Başşar Avâd, (Beyrut 827), 4/310; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/283.

³⁷ Hüseyinî, *Zeylû tezkireti'l-huffaz li'z-zehebî*, 23; Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 320; Tâcu'd-Dîn es-Subkî, *Tabakâtu's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6/36.

ilerlemiş, hayatının büyük kısmını bu ilimlere adanmıştı. Onun yaşadığı zaman diliminde hiç kimse onun seviyesine erişememiştir” sözleriyle anlatmıştır.³⁸

ez-Zehebî (öl. 748/1348) Ebû Hayyân’ın ilmi kişiliği hakkında şunları nakletmiştir: “O bir çok ilme vakıf, bir çok eser kaleme almış bir alim olup, Mısır ülkesinin en bilgini ve ‘huccetülarap’ bir şahsiyettir.”³⁹

Ebû Hayyân, Mısır’a yerleştikten sonra Mısır’ın en önde gelen dalcilerinden ve edebiyatçılarından biri olan Bahâeddin en-Nahhâs’ın (öl. 698/1298) derslerine katılmış ondan edebiyat ve dil dersleri almıştır. Bu eğitimlerden sonra alanlarında uzman olan âlimlerden temel kaynaklar doğrultusunda İslamî ilimleri okumuştur. Nahiv, sarf, dil ve edebiyat ilimlerinde Sîbeveyh’in *el-Kitabı*’nı ve Zeccâcî’nin (öl. 338/949) *el-Cümel*’ini, şiir alanında ise el-Mütenebbî’nin (öl. 355/965) ve Ebu’l-Alâ el-Maarrî’nin (öl. 449/1057) divanlarını okumuştur.⁴⁰ Lisânuddin el-Hatîb (öl. 736/1374), Ebû Hayyân’ın üstün bir zekâyâ sahip olduğunu, ictihatlarında kolay kolay hataya düşmeyip isabetli kararlar verdiğini belirtmiştir. Ayrıca Arap dili ve tefsir alanlarında çağının en iyi üstadı, sarf ve nahiv ilimlerinde ise tartışmasız zamanının en iyi âlimi olduğunu ifade etmiştir.⁴¹

Ebû Hayyân, nahiv, sarf ve tefsir ilimlerinde yüksek bir seviyeye erişip bu ilimlerde “zamanının en iyisi” ünvanı kazanmış biri olduğu gibi edebiyat ve şiir alanlarında da adından söz ettirmiştir. Öğrencisi es-Safedî ona ait bir şiir divanının olduğunu belirterek, bu divanı bizzat kendisinden işittiğini ve daha sonra bunu tertipli bir şekilde yazarak elden geçirdiğini ifade etmiştir.⁴²

Ebû Hayyân’ın, edebî kişiliği ve şiirlerine bakıldığında daha çok methiye, mersiye ve gazel türünde şiirler söylediği, ayrıca hikmetli sözleri ve darb-ı meselleri de nazımlaştırarak şiirleştirdiği görülmektedir. Yüz beytin üzerinde olan ve “*kâsideyi Dâliyye*” olarak adlandırılan kasidesinde nahiv ilminin önde gelen isimlerinden olan

³⁸ Safedî, *el-Vaî bi'l-vefeyât*, 5/267; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 320; Şevkanî, *el-Bedru't-tali*, 2/288; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/281; Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/540; İbn Hacer, *ed- Düreru'l-kamine*, 4/303; Ebû Hayyân, *Tuhfetü'l-erîb bima fi'l-Kur'ân-i mine'l-garib*, 28; Sâlihî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi ahbari men zeheb*, 145.

³⁹ Hüseyinî, *Zeylû tezkireti'l-huffaz li'z-zehebî*, 25.

⁴⁰ İbn Hacer, *ed-Düreru'l-kamine*, 4/308; Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/541-542; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/280.

⁴¹ Ebû Abdillâh Zü'l-vizâretayn Lisânüddin Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî, *el-İhâta fi Ahbar-i Gırnâta*, thk. Muhammed Abdullah Anân (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1975), 3/45; Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/580.

⁴² Safedî, *el-Vaî bi'l-vefeyât*, 5/269.

Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'yi (öl. 175/791), Sîbeveyh'i bu bağlamda nahiv ilmini övüp bu ilmin önemini ve gayesini vurgulamıştır.⁴³

1.2.1. Hocaları

Hiçbir nahivci Ebû Hayyân'ın ders gördüğü hoca kadar hocadan ders görmemiştir.⁴⁴ İlmi yolculuğu uzun süren Ebû Hayyân, birçok âlimin halka-i tedrisine katılmış ve ayrı ayrı icazetler almıştır.⁴⁵ Ders aldığı hocaların sayısının çokluğu nedeniyle tam bir liste sunmak zor olmakla birlikte kırâat, hadis ve nahiv hocalarından bazıları aşağıdaki gibidir.

*Kırâat;*⁴⁶

- El-Kâdî Ebû Ali el-Hasan b. Abdilaziz b. Ebi'l-Ahvas el-Kureşî (öl. 697/1298),
- Ebû Cafer Ahmed b. Saîd b. Ahmed b. Beşîr el-Ensârî (öl. 675/1276),
- Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Yahya b. Abdirrahman b. Rabî el-Eş'arî (öl. 717/1317),
- Kutbuddin Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. el-Kastallânî (öl. 686/1287),
- Radiyuddin Muhammed b. Ali b. Yusuf el-Ensârî eş-Şâtibî el-Lügavî (öl. 684/1285),
- Necîbuddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Müeyyid el-Hemedânî (öl. 687/1288),
- Necîbuddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Müeyyid el-Hemedânî (öl. 687/1288),
- Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Ali es-Sa'dî ed-Darîr b. el-Fârid (öl. 689/1290),
- Zeynuddin Ebû Bekr Muhammed b. İsmail b. Abdillâh b. el-Enmâtî (öl. 684/1285)
- Muhammed b. Abdilmun'im b. Muhammed b. Yûsuf el-Ensârî b. el-Haymî (öl. 685/1286),

⁴³ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî Ahbar-i Gırnâta*, 3/50-56.

⁴⁴ Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân*, 280.

⁴⁵ Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 3/281.

⁴⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 5/278-279.

- Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ömer el-‘Ansî (öl. 679/1280),
- Abdullah b. Muhammed b. Hârûn b. Abdilaziz et-Tâî el-Kurtubî (öl.702/1303),
- Abdullah b. Ahmed b. İsmail b.İbrahim b. Fârisî et-Temîmî (öl. 684/1285).

Hadis;

- Muhammed b. Salih el-Kinani
- Abdulah b. Muhammed b. Harun b. Muhammed b. Abdi’l-Aziz
- Ali b. Salih b. Yahya b. İsmail
- Ali b. Salih el-Huseynî, (öl. 765/1364)
- Abdulaziz b. Abdul-Mun’im b. Ali b. Saykal el-Harrani
- Muhammed b. Ali b. Yusuf el-Ensarî eş- Şatibi, Muhammed b. Ali b. Yusuf b. Dakik el-İd
- Muhammed b. Hammud el-Kadi el-Asfahani’den ders almıştır.⁴⁷

Nahiv;

- Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahman el-Huşenî el-Ubbezî (öl. 680/1281)
- Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Yusuf el-Kutâmî (İbnu’d-Dâî olarak meşhûr olmuştur.) (öl. 680/1281)
- Ebû Cafer Ahmed b. İbrahim b. ez-Zubeyr b. Muhammed b. ez-Zubeyr esSekafî (öl. 708/1308)
- Ebû Cafer Ahmed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf el-Fihri el-Leblî (öl. 691/1292)
- Bahâuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Nasr el-Halebî (İbnu’n-Nehhâs olarak meşhûr olmuştur.) (öl. 698/1299).⁴⁸

1.2.2. Öğrencileri

Ebû Hayyân birçok âlimden ders aldığı gibi kendisinin de birçok öğrencisi olmuştur. O ders verirken konuların en iyi şekilde anlaşılması için aktardığı bilgilerin

⁴⁷ Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 5/278-279.

⁴⁸ Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 5/344-345.

not alınıp ezberlenmesi gerektiğine ayrı bir önem göstermiştir. Ebû Hayyân'dan ders alan âlimlerin önde gelenlerinden bazıları şunlardır:⁴⁹

- Takiyyu'd-dîn Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdu'l-Latîf b. Muhammed b. Yahyâ b. 'Ali es-Sübkî, Tacu'd-dîn Ebu'n-Nasr Abdu'l-Vehhab b.'Ali b. Abdi'l-Kâfi es-Sübkî (öl. 771/1370),
- Ebu'l-Bekâ Bahauddîn Muhammed b. Abdi'l-Berr b. Yahyâ b. 'Ali b. Temmâm b. Yûsuf b. es-Sübkî (öl. 777/1375)
- Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdi'-Dâim b. Muhammed el-Halebî es-Semîn, Ahmed bin Abdi'l-Kâdir bin Ahmed bin Mektûm el-Kaysî en-Nahvî -İbn Mektûm- (öl. 749/1348),
- Nâiru'l-Ceyş Muhibuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdi'-d-Dâim el-Halebî (öl. 778/1347),
- Ebu's-Safâ Selâhuddîn Halî b. Aybek b. Abdillâh es-Safedî, Ebu'l-Fadl Kemâluddîn Ca'fer b. Sa'leb b. Ca'fer b. 'Ali el-Udfuvî'dir (öl. 749/1348).

1.2.3. İlmî Tadrîsatın'da Üstlendiği Resmi Görevler

Ebû Hayyân, Mısır'a yerleştikten sonra hocası İbn Nahrâs'ın ders halkalarına katıldığını ve onun ilminden oldukça istifade ettiğini şiirlerinde dile getirerek ondan övgüyle bahsetmiştir. 698/1298 yılında hocasının vefatından sonra onun yerine geçerek kırk dört yaşındayken ilk defa ilmî alanda resmi bir görev üstlenerek tadrîs hayatına başlamıştır. Yaklaşık beş yıl süren bu görevini ifa ettikten sonra 704/1304 yılında "Câmiu'l-Hâkim"de dil, sarf ve nahiv hocalığı, daha sonra 710/1310 senesinde "Kubbetu'l-Melik" Mansûr medresesinde kendisine Tefsir ilmi baş müderrisliği görevi verilmiştir. Ebû Hayyân, tefsir, dil, sarf ve nahiv ilimleri dışında "Câmiu't-Tûlun"da Kur'ân ilimleri ve kırâat ilimleri alanında da dersler vermiştir. Son olarak kendisinden talep edilen hadîs hocalığı görevini de üstlenen Ebû Hayyân henüz Endülüs'te genç yaşlarda iken başladığı ilim yolculuğu ölümüne kadar devam etmiştir.⁵⁰

⁴⁹ Şemsu'd-dîn Ebu'l-hayr Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâtî'l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergstraesser (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1933), 2/285; Sâlihî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, 5/145; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/285.

⁵⁰ Abdu'l-mecîd Muhtesib, "Hayatu Ebî Hayyân ve Sekâfetuhû", *Mecelletü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye*, (1978), 13/1, 8-19.

1.2.4. Arapça Dışında Bildiği Diğer Diller

Ebû Hayyân, ilmî hayatını sadece tefsir, kırâat, fıkıh, hadis, sarf, nahiv, şiir ve edebiyat gibi alanlarla sınırlı tutmamış, bunların yanı sıra dil alanında da kendinden söz ettirmeyi başarmıştır. Arapça dışında Türkçe, Farsça, Habeşçe ve Himyerî gibi dilleri öğrenmiştir.⁵¹

Ebû Hayyân'ın, Türkçe ile olan ilgisi Mısır'a yerleştikten sonra başlamıştır. Mısır'da Memlûklülerin ve Suriye'de Eyyubilerin (565/1169-648/1250) devlet yönetimini ellerinde bulundurmaları, bu bölgelere aşırı bir şekilde Türk göçünün gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu göçlerden sonra zamanla Türk toplumunun dili başta olmak üzere gelenek ve görenekleri de bu bölgelere yerleşmeye başlamıştır. Özellikle Türklerin devlet idaresi ve askeri teşkilatlanmalarında önemli sorumluluklar üstlenmesi, Türklerin bu alanlara özel bir ilgi duymasını sağlamıştır.⁵²

Ebû Hayyân, Türk Diline ait toplam dört eser kaleme almıştır. Ancak bunlar arasından yalnızca “*Kitabu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk*” eseri günümüze ulaşabilmiştir. Elimizde mevcut olmayan diğer üç eseri ise şunlardır: “*Zevü'l-Mülk fî Nahvi't-Türk, el-Ef'âl fî Lisâni't-Türk ve ed-Dürrâtü'l-Mudîyye fî'l-Lügati't-Türkiyye*.”⁵³ Ebû Hayyân'ın “*Kitabu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk*” adlı eseri üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü 2200 kelimedenden oluşan Türkçe-Arapça sözlük mahiyetinde olup, ikinci ve üçüncü bölümlerinde ise Türkçe'nin kelime ve kelimeler yapısını inceleyen sarf ve nahiv ile ilgili konular yer almaktadır.⁵⁴

1.2.5. Eserleri

Ebû Hayyân, ilmin birçok sahasında çalışmış ve eserler telif etmiştir. Bu eserlerde, hram, gram, dil şiir ve belagatla alakalı çalışmalarına ilaveten dini ilimleri ile ilgili tefsir, hadis, kırâat, fıkıh konularının yanında biyografî ve tarih konuları bulunmaktadır. Ebû Hayyân'ın kaç eserinin olduğu ile ilgili bilgiler muhtelifdir. Öğrencileri arasında bulunan Ruaynî'nin belirttiğine göre elliden fazla eseri⁵⁵ olmakla birlikte eserlerinden bazıları kayıpken, bazılarının ise sayfalarında eksikler

⁵¹ Kafes, “Ebû Hayyân el-Endelüsî”, 10/152-153.

⁵² Mecdud Mansuroğlu, “Ebû Hayyân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1977), 4/30; Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 1981), 312.

⁵³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 1/42.

⁵⁴ Kafes, “Ebû Hayyân el-Endelüsî”, 10/152-153.

⁵⁵ Makkarî *Nefhu't-tîb*, 2/563.

bulunmaktadır.⁵⁶ Öğrencisi Safedî'ye vermiş olduğu icazetteyse Ebû Hayyân, kırkyedi tamamlanmış eserinden ve yedi tamamlanmamış eserinden bahsetmiştir.⁵⁷ Hadice el-Hadisî ise Ebû Hayyân'ın sekiz tanesi kayıp, altmış beş eseri olduğunu nakletmiştir.⁵⁸

1.2.5.1. Tefsir İlmine Yönelik Eserleri

1. *el-Bahru 'l-muhîr*

Dil, nahiv, belâğât ve edebî bakımdan zengin bir eserdir. Kıraât yönünden de içerikli bir eserdir. Dirâyet türünde olan tefsirde isrâiliyât ve sahih olmayan hadisler bakımından oldukça titiz davranılmış durumdadır. Ebû Hayyân bu tefsiri daha sonradan muhtasar haline getirmiştir. “*el-Bahru 'l-muhîr*” ayrıca talebesi b. Mektûm ve diğer bazı öğrencilerince ihtisar edilmiştir.⁵⁹

2. *en-Nehrü 'l-mâd mine 'l-Bahr*

Ebû Hayyân'ın “*el-Bahru 'l-muhîr*” isimli tefsirinin muhtasarı olan *en-Nehrü 'l-mâd mine 'l-Bahr*; kolay anlaşılabilir bir biçimde, dilde yer alan birçok tartışmalara yer kalmayacak şekilde telif edilmiş durumdadır.⁶⁰

3. *İthâfu 'l-Erîb bima fi 'l-Kur'âni 'l-Ğarîb*

Ğarîbü 'l-Kur'ân konusunda telif edilmiş muhtasar eserdir.⁶¹

1.2.5.2. Arap Dili ve Edebiyâtına Yönelik Eserleri

Ebû Hayyân'ın Arap diline eserlerinden bazıları şunlardır:

1. *Ğâyetü 'l-İhsân fî 'ilmi 'l-lisân*

Hacmi küçük olup, nahiv ilmine giriş mahiyetinde yazılmış muhtasar bir eserdir.⁶²

2. *en-Nüketü 'l-Hisân fî şerhi Ğâyeti 'l-İhsân*

Ebû Hayyân'ın *Ğâyetü 'l-İhsân* adlı eserine yazdığı şerhidir.⁶³

⁵⁶ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 101-261.

⁵⁷ Safedî, *Nektü 'l-himyân fî nuketi 'l-'umyân*, 5/346-347; Safedî, *el-Vâfi bi 'l-vefeyât*, 5/280-281.

⁵⁸ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 101-261.

⁵⁹ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 101-261.

⁶⁰ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 101-261.

⁶¹ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 101-261.

⁶² Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 101-261.

3. *el-Lemhatü'l-Bedriyye fî 'ilmi'l-'Arabiyye*

Nahiv alanında oldukça muhtasar bir eserdir.⁶⁴

4. *Tezkiratü'n-nuhât*

Ebû Hayyân'ın Arap dili ile ilgili diğer eserleri ise; *et-Tekmil li's-şerhi't-Teshîl*⁶⁵, *et-Tecrid li ahkâmi Sîbeveyh*⁶⁶, *eş-Şezâ fî ahkâmi kezâ*, *el-Kavlü'l-Fasl fî ahkâmi'l-Fasl*, *eş-Şezrâ*, *el-Esfâru'l-Mulahhas min kitâbi's-saffâr* ve *Nihâyetü'l-İğrâb fî 'ilmeyi'-t-tasrîf* ve *'l-İ'râb*'dır.⁶⁷

Ebû Hayyân'ın edebiyât, şiir ve belâğata yönelik eserleri aşağıdaki gibidir:

1. *Dîvânu Ebî Hayyân*

Ebû Hayyân'ın, şiirlerini derc ettiği eseridir.⁶⁸

Ebû Hayyân'ın *Dîvân* dışındaki eserleri ise şunlardır; *Nakdu's-şi'r*, *Hulâsâtu't-tibyân fî 'ilmi'l-Bedî' ve'l-Beyân*, *el-Ebyâtü'l-Vâfiye fî 'ilmi'l-Kâfiye*, *Nesrü'z-zehr ve nazmu'z-zuhr*, *Nevâfisü's-sihr fî demâisi's-şi'r*, *el-Mevridü'l-Azb fî muâ'redati kasîdeti Ka'b*.⁶⁹

1.2.5.3. İbn 'Uşfûr'un Kitaplarına Yönelik Telif Ettiği Eserler

1. *Takrîbu'l-Mukarreb*

Ebû Hayyân'ın, İbn 'Uşfûr'un (çl. 669/1270) nahivle ilgili yazmış olduğu *el-Mukarreb*'i tasnif ederek ihtisar etmiş olduğu eserdir.⁷⁰

2. *et-Tedrib fî temsîli't-Takrîb*

Ebû Hayyân'ın *et-Takrîb* adlı ihtisâr çalışmasını detaylandırarak kimi yerlerde İbn 'Uşfûr'un eserlerinde ortaya koyduğu kaidelerine muhalefet ettiği özlü bir şerh çalışmasıdır.⁷¹

⁶³ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 101-261.

⁶⁴ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 101-261.

⁶⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhîd*, 2/374.

⁶⁶ Salâhuddin Halîl bin Aybek es-Safedî, *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*, thk. Nebil Ebû Amse, Muhammed Mevid, Mahmud Salim Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1998) 5/346.

⁶⁷ Safedî, *A'yânu'l-'asr*, 5/346.

⁶⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 5/281.

⁶⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 5/281.

⁷⁰ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 103-104.

⁷¹ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 104.

3. *el-Mübdî 'u'l-Mulahhas mine'l-Mümti'*

İbn 'Uşfûr'un *el-Mümti' fî't-tasrîs* ismindeki sarf kitabının muhtasarıdır.⁷²

4. *el-Mevfûr min şerhi İbn 'Uşfûr*

İbn 'Uşfûr'un nahiv alanındaki külliyyatlı eserlerinden olan *eş-Şerhu'l-Kebîr* adlı eserinin muhtasarıdır.⁷³

1.2.5.4. İbn Mâlik'in Kitaplarına Yönelik Telif Ettiği Eserler

1. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-Teshîl*

İbn Mâlik'in sarf ve nahiv ilmine yönelik yazmış olduğu "*et-Teshîl*" ve aynı eser üzerine şerh şeklinde yazmış olduğu "*et-Tekmîl*"i, Ebû Hayyân'ın şerhederek tasnif etmiş olduğu oldukça içerikli bir eseridir.⁷⁴

2. *Menhecû's-sâlik fî'l-Kelâmi 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*

İbn Mâlik'in el-Hulâsâ (Elfiyye) adlı eserinin şerhidir.⁷⁵

3. *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*

Ebû Hayyân'ın, İbn Mâlik'in *et-Teshîl* adlı eserine yazdığı şerhi olan *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitâbi't-Teshîl* çalışmasının ihtisarıdır.⁷⁶

4. *Şerhu Tuhfeti'l-Mevdûd*

İbn Mâlik'in "*et-Tuhfetü'l-mevdûd fî'l-Maksûr ve'l-Memdûd*" adlı manzum eserin ihtisarıdır.⁷⁷

5. *et-Tenhîlü'l-Mulahhas fî şerhi't-Teshîl*

İbn Mâlik'in *Şerhu't-Teshîl* adlı eserine yaptığı telhîstir.

6. *el-İrtidâ fî'l-Farkî beyne'l-Dâd ve'z-zâ*

Ebû Hayyân'ın, İbn Mâlik'in "*el-İ'tidâd fî'l-Farkî beyne'z-zâ ve'd-dâd*" adlı kasîdeden oluşmakta olan esere yazdığı telhistir.⁷⁸

⁷² Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 108-109.

⁷³ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 108-109.

⁷⁴ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 108-109.

⁷⁵ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 124.

⁷⁶ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 110-133.

⁷⁷ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 110-133.

Suyûtî'nin *el-Buğye*'de de hakkında detaylı bilgiler verdiği kimi eserleri ise günümüze ulaşmamıştır.⁷⁹

1.2.5.5. *el-Bahru'l-Muhît* Adlı Tefsiri

el-Bahru'l-Muhît dil, sarf, nahiv ve kırâat ilimleri ile Kur'ân tefsiri alanında otorite sayılabilecek ve kendisinden sonra gelmiş müfessirlere kaynaklık edebilmiş nadir eserlerden biridir. Ebû Hayyân, “*el-Kitâbu'l-Kebîr*” adını da verdiği bu eseri mukaddimesinde de belirttiği gibi 710/1310 yılının sonlarında elli yedi yaşında iken kaleme aldığını ve yine mukaddimesinde eserin yazılma süreci, sebebi, genel yapısı ve özellikleri hakkında genel bilgi vererek şunları söyler: “Bu (tefsir yazma), uzun zamandan beri zihnimde ve düşüncemde var olan bir konuydu. Gençlik izlerinin yok olmaya, cildin solmaya ve akranları görünce hüznlerin bastırıp kendini göstermeye başladığı dönem olan altmış yaşına doğru ulaştığım zaman, Rahmân'ın tarafına sığınarak bütün nazarımı Kur'ân'ın tefsirine adamayı düşündüm. Bu yaşa gelmeden önce Allah (c.c) bana bunu lütfetti. Daha önceden çokça arzuladığım Sultan Mansûr Medresesinde Tefsir müderrisliği görevine getirilme durumum da gerçekleşikten sonra 710/1310 asrın son yıllarına doğru elli yedi yaşına girdiğim dönemde bu kitabı yazmaya başladım. Eserleri gözden geçirdim. Değınmiş oldukları görüş ve önerileri dikkatlice inceledim. Uzunca değınılın yerleri özetledim. Müşkilleri tahlil ettim. Mutlaklarını kayıtlıdurdım. Kapalı olanlarını açıklıklığa kavuşturdum. Dağınık olanları bir araya getirdim. İyisini kötüsünden ayırdım. Daha sonra bunlara ek olarak beyan ilminin inceliklerini, “İ'câzu'l-Kur'ân” ilmine muttali olan (âlimlerin) görüşlerini ve i'râb ilminin ince nüktelerini de ilave ettim.”⁸⁰

Ebû Hayyân, mukaddimesinden hemen sonraki “*Tertîbî fî haze'l-Kitâb*” başlığı ile *el-Bahru'l-Muhît*'i nasıl bir yöntem kullanarak yazdığını açıklayarak şu tertibe riâyet ettiğini belirtmiştir:

- Ayetleri oluşturan kelimeler Tefsir edilirken, lügat ve nahiv kaidelerine göre açıklanmış, şayet bir kelimenin birden fazla farklı anlam varsa bunlara da değınerek izâh edilmiştir.

⁷⁸ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 110-133.

⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 1/226; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/282.

⁸⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 1/99-100.

- Kelime açıklamalar yapıldıktan sonra söz konusu âyetlerin tamamının Tefsiri yapılmış, âyetlerin nüzûl sebebi belli ise rivayetleri aktarılmış, nâsıh ve mensûh söz konusu ise bu âyetlere işaret edilmiştir.
- Âyetler arasındaki ilişkiler ve irtibâtlar üzerinde durulmuş, kırâatlere ait vecihler belirtilerek bu vecihler Arapça'nın nahiv kurallarına uyarlanarak incelenmiştir.
- Selef ve Halef'in âyetleri nasıl anladıkları hususundaki rivayetler aktarılmış, açık veya kapalı olsun tüm âyetler üzerinde durulmuştur.
- İ'râb konusunda anlaşılması zor ve kapalı olan âyetlere değinilmiş, gerekli görüldüğü yerde beleğât ilminin konuları olan beyân ve bedî sanatlarının incelikleri zikredilmiştir.
- Çok gerekli bir durum olmadıkça daha önce belirtilen kelime ve terkiplerin aynısı ile karşılaşıldığında bilgilerin tekrar aynı bilginin verilmesinden kaçınılmış, bunun yerine daha önce açıklandığı gibi ifadeler kullanılarak işaretle yetinilmiştir.
- Fıkıh hükümlerinin açıklandığı âyetlerin tefsiri yapılırken başta dört mezhep imamı olmak üzere diğer müctehidlerin de sözleri ve dayandıkları deliller ile birlikte aktarılmıştır.
- Ayetlerin i'râbı yapılırken şiirler şahid getirilmiş olursa bile her nahivcinin caiz gördüğü kabul edilmemiş, mümkün olmayan uzak takdîrî yöntemlerden uzak kalınarak Allah'ın kelamına layık en güzel ve en uygun i'râb ve takdîrî yöntemler uygulanmıştır.
- Ayetler, dil ve belâgat yönüyle, tahlîl ve terkîb şeklinde detaylı bir şekilde ele alınmış, sonra elde edilebilecek olan birçok vecih sunulmuş, ancak bu vecihlerden hangisinin tercih edilmesi gerektiğine işaret edilmiştir.
- Bazen meşhur sûfîlerin sözleri nakledilerek Tasavvufî-İşârî tefsirler yapılmıştır. Fakat Kur'ân'ın zahirine ve ruhuna uymayan batıl ve bâtinî sözleri aktarmaktan bilerek uzak durulmuştur. Ebû Hayyân, bu sözleri "hezeyân" olarak aktarmıştır.

- Sahih yollar ile sabit olmayan esbâb-ı nüzul ve sûrelerin faziletleri ile ilgili rivayetlere değinilmemiş, keza sened ve mesnedsiz isrâiliyattan sayılan münasebetsiz kıssa ve bilgilere de yer verilmemiştir.⁸¹

Ebû Hayyân *el-Bahru'l-Muhît*'i yazarken İbnü'n-Nakîb künyesi ile tanınan Muhammed b. Süleymân el-Makdisî el-Hanefî'nin (öl. 698/1299) yaklaşık 100 cüz olduğu söylenen “*et-Tahrîr ve't-Tahbîr li-Akvâli Eimmeti't-Tefsir*” isimli eserinden nakiller konusunda oldukça yararlanmıştır.⁸² Özellikle dil ve belâgat konusunda Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) Kur'ân tefsirinde otorite kabul edilebileceğini ve eserini yazarken de *el-Keşşâf*'tan istifade ettiğini ifade etmekle birlikte yeri geldiğinde Mutezilî fikirlerinden dolayı kelâmî konularla alakalı bazı ayetleri çarpıttığını, mezhebinin görüşünü desteklemek için bu şekilde ayetleri tefsir ettiğini söyleyerek kendisine ağır eleştirilerde de bulunmuştur.⁸³

⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 1/103-104.

⁸² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 1/107.

⁸³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 1/112-113.

2. BÖLÜM: İSTİŞHÂD

2.1. İstişhad Kavramı

İstişhad, hazır olmak, şahit olmak⁸⁴ anlamında [شَهِدَ] “ş-h-d” kökünden türemiştir. Sülâsi dördüncü babdan ‘hazır olmak’ anlamındadır. Bu kök ‘tanık olmak’ manasına gelmektedir. [اِسْتِشْهَادُ] kelimesi ise, ‘kesin haber’ manasındadır. Bu açıdan inceenecek olan [اِسْتِشْهَاد] kavramı da istif’âl babından gelmiş bir mastardır. Anlam bakımından, bir kişinin ‘tanıklığını yahut tanıklık yapması için yardımını istemek’ manasındadır.⁸⁵

İstişhad, Arapçada, “bir kelimenin ya da bir ifadenin lafzen ve manen kullanım bakımından doğruluğunu ispat etmek amacıyla kat’i surette makbul olan manzum ve mensûr ibarelerden örnek vermek” şeklinde tanımlanmıştır.⁸⁶ Kavram her biri devrinin önemli dil bilgini olan İbn Kuteybe (öl. 276/889), İbn Dürusteveyh (öl. 347/958), İbnü’l-Enbârî (öl. 577/1182) ve İbn Hişâm (öl. 761/1359) gibi âlimler tarafından da Arap dilindeki manasıyla, “*Arap dilinde şahit getirmek*” manasıyla kullanılmaktadır.⁸⁷

Arapçadaki manasıyla, tanımlamada istişhâd örnekleri için “eş-şâhid” olarak da kullanılır.⁸⁸ “eş-Şâhid” sözcüğü lugatte; “hazır, gelen ve tanık” manasındadır. Kavram olarak ise, ‘bir kaideyi ortaya koymak için, Kur’ân-ı Kerîm ve kendine güvenilen Arapların sözlerinin delil olarak zikredilen parçası’ anlamına gelmektedir.⁸⁹ İstişhâd kavramının delili olarak kullanılmakta olan şâhid kavramı, Hadis ilmindeki “şâhid/mutâba’at” terimlerine denk gelen mana içeriğinde olmasının yanında zıt manada da kullanılır.⁹⁰

⁸⁴ Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts), 3/239.

⁸⁵ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-âyn müretteben ‘alâ hurûfi’l-mu’cem*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2003), 2/363.

⁸⁶ Muhammed Semîr Necîb el-Lebdî, *Mu’cemu’l-mustalahâtî’n-nahviyye ve’s-sarfiyye* (Amman: Dâru’l-Furkân, 1985), 119.

⁸⁷ Mehmet Reşit Özbalkıç, *Kur’ân ve Hadis’in Arap Gramerindeki Rolü* (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 42.

⁸⁸ Muhammed ‘Ali, et-Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî’l-funûn ve’l-‘ulûm*, thk. ‘Ali Dehrûc (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1996), 1/1002-1003.

⁸⁹ Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî’l-funûn*, 2/1447.

⁹⁰ Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî’l-funûn*, 2/1434.

2.1.1. İstişhâdın Ortaya Çıkması

İstişhâd, Arap diline yönelik çalışmaların yapılması esnasında kelimelerin anlamlarının ortaya konması ve kâidelerin tespit edilmesi sırasında doğru olduğuna güvenilen örneklere ihtiyaç duyulmasından dolayı ortaya çıkmıştır.

2.1.1.1. Sarf ve Nahivle İlgili Çalışmalarda İstişhâd

Sözün ses ve mânâ kusurlarından arınmış olmasına fesâhat adı verilmektedir. Anlamı anlaşılabilir olan, rahatça telâffuz edilebilen ve dizini mükemmel olan söze ve böyle konuşan kimseye fasih denilir. Kelimenin fasih olması için; dil kurallarına uygun, anlam bakımından anlaşılacak biçimde ve kullanılan harflerinin ahenkli olması gerekmektedir. Sözün fesâhatiye, birbiriyle uyumlu olan fasih sözcüklerin anlaşılabilir ve dil kurallarına uyumlu biçimde dizilmesi ile sağlanabilmektedir.⁹¹

Lügatte bir şeyi çevirmek ve döndürmek demek olan sarf ve tasrif,⁹² Arap dilinde, kelimenin durumlarını ele alan⁹³ ve dolayısıyla kelimenin fesâhatiyle ilgilenen⁹⁴ ilmin adıdır. Dilin fesâhatini korumabilmeyi ve lahni engelleyebilmeyi amaçlayan sarf ve nahiv ilimlerinin ortaya çıkışları ile birlikte birbirlerinden kat'î çizgilerle ayrılmamış durumdaydılar.⁹⁵

Araplar, dillerini selikaları gereği fasih konuşmuşlardır. Buna karşılık Hz. Ömer devrinde Sûriye,⁹⁶ Irak,⁹⁷ İran,⁹⁸ Azerbeycan⁹⁹ ve Mısır¹⁰⁰ fetihlerinin tamamlanmasıyla Farslar ve Kiptiler gibi Arapça konuşmayan milletler İslâm Devletine girmişlerdir. Bu milletler, yeni metbûları olan Araplarla ilişkilerini devam ettirebilmeleri için Arapça öğrenmişlerdir. Ancak Araplar gibi selikaya sâhip olmadıklarından konuşurken lahn

⁹¹ Hatîb Cemâlüddin Muhammed b. Abdîrahman Kazvîni, *Telhîsu'l-miftah fî ilmi'l-meânî ve'l-beyan ve'l-bedî* (Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002), 38-40; Nusrettin Bolelli, *Belâgat Beyan-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, (İstanbul: İFAV, 2001), 16.

⁹² Seyyid Ahmed Asım, *Kâmus Tercemesi* (İstanbul: Matbaa-i Bahriyye, 1304), 640-644.

⁹³ Şerîf Ali b. Muhammed Cürçânî, *Kitâbü't-ta'rîfât* (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 2012), 132-133.

⁹⁴ Kazvîni, *Telhîsu'l-miftah fî ilmi'l-meânî ve'l-beyan ve'l-bedî*, 43.

⁹⁵ Cemâlüddin Muhammed b. Abdillâh b. Abdillâh et-Tâî el-Ciyyânî el-Endelüsî İbn Mâlik, *Elfiye*, nşr: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992), 2/314.

⁹⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1967), 3/435-607.

⁹⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/35-53.

⁹⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/146-152.

⁹⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/154.

¹⁰⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/106.

yapmaları kaçınılmaz olmuştur.¹⁰¹ Bu milletlerde İslam yayılmıştır. Buna ilâveten, fetihlerde, savaşın tabiatı gereği pek çok esir alınmıştır. Esirler efendilerine tâbi olarak Arapların yaşadığı yerlerde yaşamışlar, efendilerine hizmet için çarşı-pazara çıkmışlar ve gittikleri her yerde bozuk Arapçalarıyla konuşmuşlardır. Arapların bu şekilde başka milletlerle karışmaları lahnin Araplara da sirâyetine neden olmuştur.¹⁰²

Dinî alanda olduğu gibi içtimai alanda da lahnin yaygınlaşması sistemli tedbirlerin alınması zaruri hale gelmiştir. Hz. Ömer ve başka sahâbîler tarafından başvuru zecrî ve münferit tedbirler¹⁰³ artık yeterli olmamaya başlamıştır. Küllî kâideler ortaya koyarak bu muhafazayı gerçekleştirme fikrini ilk ortaya atanın, Hz. Ömer,¹⁰⁴ Nasr b. Âsim (öl. 89/708) ve Abdurrahman b. Hürmüz (öl. 117/735) olduğunun da belirtilmesinin yanında, Hz. Ali (öl. 40/660) olduğu düşüncesi de belirginleşmiştir.¹⁰⁵ 117/735 yılından önce kıyasın işletilmesi, Arap dilinde istişhâdın bir hayli yol aldığını göstermiştir. Çünkü Arapçada kıyas, Araplardan nakledilmeyen kelimeleri nakledilenlerle hamletmek demek anlamına gelmektedir.¹⁰⁶

Nahivcilerin bu biçimde kıyasçı ve nakilci biçiminde ayrılmış olmaları nahiv ekollerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ebû Amr b. el-Alâ'da nahiv okuyan Ebû Ca'fer er-Ruâsî (öl. ?) Kûfe'ye yerleştikten sonra Basra'da bulunan Halil b. Ahmed'e muhâlefet etmeye başlamıştır.¹⁰⁷ Bir kitap da telif etmiş olan¹⁰⁸ Ruâsî'den sonra talebesi Kisâî (öl. 189/805) ve Halil'in talebesi Sîbeveyh'in zamânında iki şehir arasındaki muhâlefetin dozu artmıştır.¹⁰⁹ Böylece Basra'nın dışında ona rakip olan başka bir ekol doğmuştur. Abdullah b. Ebî İshak (öl. 117/735) ve talebesi Îsâ b. Ömer es-Sekafî'nin (öl. 149/766), âyet ve şiirlere karşı yukarıda işaret edilen tutumlarından da anlaşılacağı üzere Basralılar genel kullanımı esas alınmış ve kıyasa uygun olan tercih edilmeye

¹⁰¹ Sadrettin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1984), 25-26.

¹⁰² Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Kâhire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 2000), 2/251-252.

¹⁰³ İbnü'l-Enbârî Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr el-Enbârî, *Kitâbu izâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ fi kitâbillâhi 'Azze ve Celle*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan (Dımaşk: Süleymâniye Ktp, 1971), 6.

¹⁰⁴ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Kâhire: Dâru Nehdati, 1967), 8.

¹⁰⁵ Muhammed İbn Nedim, *el-Fihrist* (Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, ts.), 65-66.

¹⁰⁶ Muhammed es-Suyûtî, *el-iktirah fi 'ilmi usûli'n-nahv*, nşr. Ahmet Suphi Furat (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975), 55.

¹⁰⁷ Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, Abdü'l-Vâhid b. Ali el-Halebî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Kâhire: Mektebetü Nehdati Mısır ve Matbaatuhâ, ts.), 24.

¹⁰⁸ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 102.

¹⁰⁹ Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/294.

başlanmıştır. Onların hedefi bir kısmının zâyi olması pahasına dilin tanziminin sağlanması olmuştur. Kâideye uymayan hususlarda uzak te'villere gidilmiş, te'vîle hiç elverişli olmayan kullanımları önemsenmemiştir.¹¹⁰

Kûfeliler ise şehirliler dâhil olmak üzere¹¹¹ Araplardan işittikleri her şeye son derece saygılı olmuşlar, dilin her kullanımına açık olmuşlar, kâideye uymayan hususları bile yeni bir kâide koymak için esas kabul etmişlerdir.¹¹² Bu kanaate ulaşmak için Basra ve Kûfelilerin ihtilâf noktalarını ele almış olan kitaplarda belirtildiğine göre belirli olan nekirenin mânevi te'kît yollarıyla te'kît edilebileceğini söylemişlerdir.¹¹³ Muzâf ve muzâfun ileyhın arasının zarf ve harf-i cer haricinde her hangi bir şeyle de ayrılabilceğini,¹¹⁴ temyizini ma'rife olabileceğini¹¹⁵ mecrur zamire atfın câiz olduğunu,¹¹⁶ muttasıl merfû zamire te'kitsiz atfı yapılabileceğini belirtmişlerdir.¹¹⁷ İki ekol arasındaki rekabet son derece fazla olmuştur. Mesela Ferra'nın (öl. 207/822) sırf Sîbeveyh'e muhalefet etmek için farklı ıstılahlar icat edip onları kullandığı belirtilmektedir.¹¹⁸ Bu rekabetin neticesi olarak iki ekol mensupları birbirleri hakkında aşırı hükümler vermiş, zaman zaman birbirlerini Arap dilini ifsat ettiler şeklinde ithâm etmişlerdir.¹¹⁹

Basra ekolü daha önce kurulduğu için mensuplarının kendilerine güveni daha fazla olmuştur.¹²⁰ Kûfelilerin görüşlerine itibar etmemişler, onların rivayette bulundukları bedevileri hüccet kabul etmemişler, şiirlerin sahte olduğunu belirtmişlerdir.¹²¹ Hâlbuki Ferrâ'nın Yunus'ta,¹²² Ebu'l-Hasen el-Lihyânî (ö. 220/835), Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî (öl. 215/830), Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824-25) ve Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî'de (ö. 216/831)

¹¹⁰ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 161.

¹¹¹ Cemâlüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Yûsuf Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, nşr: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1955), 2/274.

¹¹² Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/295.

¹¹³ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kubrâ, ts.), 2/451.

¹¹⁴ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2/427.

¹¹⁵ Abdüllâtîf b. Ebî Beler eş-Şercî, ez-Zebîdî, *İ'tilâfu'n-Nusra fi ihtilâfi Nuhâti'l-Kûfe ve'l-Basra*, nşr: Târik el-Cenâbî (Beyrut: Mektebetü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1987), 44.

¹¹⁶ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2/463.

¹¹⁷ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2/474.

¹¹⁸ Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 88.

¹¹⁹ Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 74-90.

¹²⁰ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 20-143.

¹²¹ Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 90.

¹²² İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, 49.

okuması örneğinde görüldüğü gibi Kûfeliler Basralılardan ders almışlardır.¹²³ Benzer şekilde Kisâf'nin, Ahfeş'e 50 dinar vererek ondan gizlice Sîbeveyh'in kitabını okuduğu rivâyet edilmiştir.¹²⁴ Onun, ayrıca Ebû Amr b. el-Alâ, Yunus b. Habib ve Îsâ b. Ömer es-Sekafi'de de okuduğu nakledilmiştir.¹²⁵ Ebû Zeyd'in, Mufaddal ed-Dabbî'den (öl. 168/784) şiir rivâyet etmesi, belki de Basralılar'ın Kûfeliler'e gösterdiği tek teveccüh örneğidir.¹²⁶ İki ekol arasındaki rekâbetin şiddeti hicri III. asrın sonuna kadar devam etmiş ve bu asırda Basra ekolünden Müberrid (öl. 285/898) ile Küfe ekolünden Sa'leb (öl. 291/904) arasında geçen tartışmalar ortaya çıkmıştır.¹²⁷

Nakle bağlı olan Küfe mezhebinin ortaya çıkışı, Basralıların aşırı kıyasçılığını dengelemiş, sonunda, ihtilâflarının temelinde istişhâd bulunan birbirine zıt bu iki metot Bağdat ekolünde birleşerek mûtedil bir mecrada akmaya başlamıştır. Daha sonraki asırlarda, Endülüs ve Mısır'da, Basra ve Küfe mezheplerine bağlı kalmakla birlikte bâzen kendi görüşlerini ortaya koyanlar olmuştur. Ancak bunlar müteahhir devre âit gelişmelerdir.¹²⁸

2.1.1.2. Lügatle İlgili Çalışmalarda İstişhâd

Kur'ân kelimelerinin manalarını anlama çabalarının başlangıcı sahabe devrine kadar uzanmaktadır. Kişilerin tamamının aynı anlayış, kavrayış ve bilgi düzeyinde olmamaları ve Kur'ân'ın salât, zekât vb. sözcüklerine yeni manalar yüklenmesi onu kavrama düşüncesinin ortaya çıkmasının önde gelen sebepleri olmuştur.¹²⁹

Abdullah b. Abbas'a nispet edilen “*Garîbü'l-Kur'ân*” adlı kitabında, lügatle ilgili çalışmaların ne zaman başladığı ve bu çalışmalarda Kur'ân'ın ne derece âmil olduğu hakkında fikirler vermektedir. İlimlerin tedvininin hız kazandığı hicri II. asırda Kur'ân müfredatına dair birçok eser verilmiştir. İbnü'n-Nedim (öl. 377/987), II. asır ve daha sonrasına âit “*Meânîl-Kur'ân*”, “*Garîbü'l-Kur'ân*”, “*Lûgâtu'l-Kur'ân*” ve kırâatla ilgili birçok kitap ismi vermiştir.¹³⁰ Lügat çalışmalarını başlatan en önemli âmil dinî hassasiyetler olmakla birlikte onunla sınırlandırmak da doğru değildir. İslâm sâyesinde

¹²³ Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 90.

¹²⁴ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, 134.

¹²⁵ Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2/274.

¹²⁶ Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 71.

¹²⁷ Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 71.

¹²⁸ Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/312.

¹²⁹ Sadrettin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990), 24-25.

¹³⁰ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 57-59.

ilk defa bir ideal etrafında toplanmış olan Arapların, yazının da yaygınlaşmasıyla İlmî faaliyetlere yönelecekleri açıktır. Câhiliyye devrinden getirdikleri söze olan tutkunlukları ve yeni kurdukları medeniyetin temelinde yer alan Kur'ân-ı Kerim'in eşsiz bir kelâm oluşu, dil çalışmalarının, İlmî faaliyetlerin başlarında yer almasına sebep olmuştur. Bu amillerin neticesinde başlayan lûgat çalışmalarında, nahiv çalışmalarını yapanlarla aynı kişiler olmuşlardır. Ancak, onlardan Îsâ b. Ömer es-Sekafî, Sîbeveyh, Ahfeş gibi bâzılarından nahivde daha mâhir iken, diğer bir kısmı da lûgat çalışmalarında daha fazla temâyüz etmişlerdir. Ebû Amr b. el-'Alâ (öl. 154/771),¹³¹ Asmaî,¹³² Ebû Ubeyde,¹³³ Ebû Zeyd bunlardandır. Asmaî lûgatin üçte birinde, Ebû Ubeyde yarısında, Ebû Zeyd üçte ikisinde, Ebû Mâlik¹³⁴ ise tamamında sorulan sorulara cevap vermekle meşhur olmuşlardır.¹³⁵

Kelimelerin anlamlarını belirlemede Kur'ân ve şiir lûgatçilerin en önemli kaynağı olmuştur. Farklı bir anlatımla öncelikle Kur'ân ve şiirle istişhâd edilmiştir. Bunların yanı sıra fasih olan Arapların sözlerinden de istifade edilmiştir. İlim adamları zorluklara katlanarak çöllere gitmiştir. Yıllarca bedevilerle birlikte bulunarak onlarla berâber yiyip, içip onlardan işittiklerini kaydetmişlerdir.¹³⁶ Halil b. Ahmed, Kisâî¹³⁷ ve Ebû Amr eş-Şeybânî (öl. 213/828) bu âlimlerin önde gelenlerinden olmuşlardır.¹³⁸

Lûgatçiler, Arap kelâmının tespitinde hadisçilerin metotlarına benzer metotlar kullanmışlardır.¹³⁹ Birbirlerini cerh ve ta'dîl etmek, hadislerde olduğu gibi senet oluşturmak ve rivayet sîgaları kullanmak bu metotların ilk akla gelenleridir. Bu sîgalar, en mûteber olanından daha az mûteber olanına doğru şu şekilde sıralanır: Semâ', kırâat, başka hocaya okurken dinleyip öğrenmek, icâzet, mükâtebe ve vicâde şeklindedir.¹⁴⁰

¹³¹ Ebû'l-Hayr 'Isâmüddin Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *Mevzûâtul-'ulûm*, thk. Kemâlüddin Mehmed Efendi (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313), 1/188.

¹³² Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 77.

¹³³ Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 50-58.

¹³⁴ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 72.

¹³⁵ Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 41.

¹³⁶ Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/256.

¹³⁷ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, 69.

¹³⁸ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, 93.

¹³⁹ Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/277.

¹⁴⁰ Muhammed es-Suyûtî, *el-Müzhir fî 'ilmi'l-Lûga ve Envâ'thâ* (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kutübi'l-Arabiyye, ts.), 1/144-167.

Buna karşılık, senetlerin kullanılması hadislerde olduğu gibi uzun ömürlü olmamış ve günümüze senetleri olan bir lûgat kitabı gelmemiştir. Bunun sebebi lûgatın hadisten çok daha geniş olmasıdır. Dolayısıyla bir lûgatın hazırlanması ciltler tutabilecektir. Ayrıca Kur'ân lâfızları dışında kalan kelimelerin hadis gibi dini bir önemi bulunmamaktadır. Bu sebeple böyle bir çalışmanın yapılması için yeterli motivasyon oluşmamıştır.¹⁴¹

Hadisçiler, hadisleri sahih, hasen ve zayıf diye isimlendirdikleri gibi lûgatçiler de kelimeleri fasih, efsah, ceyyid, ecved, zayıf, münker ve metrûk biçiminde derecelendirmişler ve Kur'ân'da vârit olan sözcükleri en fasih sözcükler olarak kabul etmişlerdir.¹⁴² Bu derecelendirmeyi yaparken, çoğunluğun kullandığı kelimeleri azınlığın kullandığı kelimelere, kıyasa uyanları uymayanlara ve âlimlerin genelinin rivâyet ettiğini azınlığın rivâyetine tercih etmişlerdir.¹⁴³

Kelimelerin anlamlarını tespit etmek için istişhâda başvurulması ile ilgili oldukça erken döneme âit rivâyetler vardır. Hz. Ömer (öl. 23/644) ve İbn Abbas (öl. 68/687) gibi sahâbîlerin adının geçtiği bu rivâyetlerde Kur'ân'ı anlama çabası en önemli âmili teşkîl ediyordu.¹⁴⁴ Adı geçen sahâbîlerden bir asır kadar sonra dil malzemesinin derecelendirilmesi, istişhâd edilecek sözlerin sırasının tespiti anlamına gelmektedir. Hadisçilerin metotlarına benzeyen metotlarla yapılan bu çalışmalar ve oluşturulan bu ıstılahlar, hicrî II. asırda istişhâd hakkında nazârî çalışma yapılacak seviyeye geldiğini göstermektedir. Artık tedvin edilen ilk lûgatlerde Kur'ân ve şiirden getirilen birçok şevâhidin yer aldığı görülmeye başlamıştır.¹⁴⁵

Lûgatçiler metot bakımından hadisçilerden etkilendikleri gibi tedvin husûsunda da hadisin tedvin merhalelerini izlemişlerdir. Kelimeler önce lûgatçinin çölde bedevilerden işittiği gibi gelişigüzel yazılmış, sonra lâfız ve mânâları veya sâdece mânâları gözetilerek bir araya getirilmiş ve nihâyet bütün kelimeleri ihtivâ eden mûcemler hazırlanmaya başlanmıştır.¹⁴⁶ Asmaî ve Ebû Zeyd'e (öl. 215/830), “Kitâbu'l-

¹⁴¹ Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/258.

¹⁴² Suyûtî, *el-Müzhir*, 1/212-215.

¹⁴³ Suyûtî, *el-Müzhir*, 1/212-215.

¹⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kutübi'l-Mısriyye, 1967), 10/110.

¹⁴⁵ Ahmed el-Ferâhîdî Halil, Ebû Abdirrahman *Kitâbü'l-ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî (Beyrut: Müessesetü Dâri'l-Hicre, 1410), 3/30-65; *Kitâbü'l-ayn*, 5/166-188.

¹⁴⁶ Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/263-265.

ibil'', "Kitâbü'l-Hayl" gibi kelimelerin lâfız ve manalarına göre gruplandırılarak oluşturulmuş kitaplar nispet edilmiştir.¹⁴⁷

2.1.1.3. Belâgatla İlgili Çalışmalarda İstişâd

Belâgat, sözün fasih ve açık-seçik olması manasında mastardır.¹⁴⁸ İstılahtaysa, hem söz hem de sözün sâhibi hakkında kullanılmaktadır.¹⁴⁹ Sözün belâgati; bir sözün hem fasih hem de yer ve duruma uygun olmasına işarettir. Söz sâhibinin belâgati ise; hangi amaç ile yapılırsa yapılsın mütekellimin meramım beliğ bir kelâmla açıklayabilme kabiliyetini ifade etmektedir.¹⁵⁰

Belâgat; meânî, beyan ve bedî olacak şekilde üçe ayrılmaktadır. Meânî; lâfzın, hâlin gereğine uygun olmasını sağlayan şartları konu edinen ve böylece kastedilen mananın ifade edilmesinde hataya düşmeyi engelleyen ilimdir.¹⁵¹ Beyan, bir mananın değişik yollarla anlatılmasını mümkün kılan ilmin adıdır.¹⁵² Bedî' ise sözü süsleme yönlerini bilmeyi sağlayan ilme verilmiş olan addır.¹⁵³

Belâgat, Arap şiir ve nesrinde Câhiliyye devrinden beri pratik olarak bulunmaktadır. Belâgat kitaplarında, belâgatın ilim olarak ortaya çıkışından önce yaşamış olan Câhiliyye ve İslâm'ın ilk devir şairlerinin pek çok şiiri zikredilmiştir.¹⁵⁴ Belâgatla ilgili çalışmalarda istişâdın ortaya çıkışı, ıstılâhî mânâsıyla belâgatın ve onun istiâre, mecaz, kinâye gibi ıstılahlarının zuhûru ve sistemleştirilmesi hadisesidir. Nitekim belâgat konularından bir kısmını ilk defa müstakil bir kitapta toplayan İbn Mu'tez (öl. 299/911),¹⁵⁵ bedî' sanatlarının öteden beri kullanılageldiğini belirtmiştir.¹⁵⁶ Ancak İbn Mu'tez'in el-Bedî' adını verdiği kitabı bütün belâgat konularını ihtivâ etmez.

¹⁴⁷ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 87-88

¹⁴⁸ Ebü'l-Fadl Cemâlü'd-din Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab* (Mısır: Bulak, 1300), 10/302.

¹⁴⁹ Bolelli, *Belâgat Beyan-Meânî-edî' İlimleri Arap Edebiyatı*, 28.

¹⁵⁰ Bolelli, *Belâgat Beyan-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, 28.

¹⁵¹ Kazvîni, *Telhîsu'l-miftah fî ilmi'l-meânî ve'l-beyan ve'l-bedî*, 43-47.

¹⁵² Kazvîni, *Telhîsu'l-miftah fî ilmi'l-meânî ve'l-beyan ve'l-bedî* 133.

¹⁵³ Kazvîni, *Telhîsu'l-miftah fî ilmi'l-meânî ve'l-beyan ve'l-bedî*, 173.

¹⁵⁴ Mes'ûd b. Ömer Teftâzânî, *el-Mutavvel Şerhu telhisi mißtâhi'l-ulûm*, nşr: Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 237.

¹⁵⁵ İbn Mu'tez, *el-Bedî'*, nşr: Muhammed Abdülmün'im Hafâcî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1990), 76.

¹⁵⁶ İbn Mu'tez, *el-Bedî'*, 75-76.

Aksine 18 adet beyan¹⁵⁷ ve bedî' sanatı saymakla yetinir ve bunlara dair Kur'ân, hadis, sahâbe ve bedevilerin sözleriyle şiirden örnekler vermiştir.¹⁵⁸

Belâgatle ilgili konular, belâgat müstakil bir ilim hâline gelinceye kadar nahiv ve edebiyat gibi dille ilgili çalışmaların içinde de yer almıştır. Nahiv açısından ele alıyorsa da, Sîbeveyh'in *el-Kitâb* 'ında müsnet, müsnedün ileyh,¹⁵⁹ ta'rif-tenkir gibi meânî konuları yer almaktadır.¹⁶⁰ Benzer şekilde Câhız, *el-Beyan ve't-Tebyin* adındaki eserinin birkaç yerinde belâgatten bahsetmiş,¹⁶¹ İbn Kuteybe (öl. 276/889) *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserinde istiâre ve kinâye vb. hakkında,¹⁶² Müberred de (öl. 285/898) *el-Kamil* adlı eserinde teşbih hakkında birer başlık yapıp bilgi vermişlerdir.¹⁶³

2.1.2. İstişhâdın İlk Örnekleri

Şevâhid için öncelikle Kur'ân ve şiire müracaat edilmiştir. Günümüze ulaşan ilk lügatlerden *Kitâbü'l-ayn* 'da Kur'ân ayetleri şahid olarak kullanılmıştır.¹⁶⁴ İlk nahivcilerin hadisle istişhâda biraz uzak durdukları vâkî ise de sözlükte hadislerle de istişhâd edildiğine rastlanmaktadır.¹⁶⁵

İslâm'ın yorumuna büyük açılımlar getiren Hz. Ömer, Kur'ân kelimelerinin manalarını belirlemek için şiire çok müracaat etmiş ve bu usulü gelenekleştirmeye oldukça yaklaşmıştır. Nitekim onun, insanları Câhiliyye şiirini öğrenmeye teşvik ettiği nakledilmektedir.¹⁶⁶

Kur'ân müfredâtının en fasih kelimeler olarak kabul edilmesine¹⁶⁷ paralel olarak, nahiv kaidelerinin temelini ilk andan itibaren sözlerin en güzeli olan¹⁶⁸ Kur'ân oluşturmuştur.

¹⁵⁷ İbn Mu'tez, *el-Bedî'*, 75.

¹⁵⁸ İbn Mu'tez, *el-Bedî'*, 73.

¹⁵⁹ Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, nşr: Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1988), 1/23.

¹⁶⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/242.

¹⁶¹ Câhız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, nşr. Hasan es-Sindûbî (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1926), 1/75-79.

¹⁶² İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, nşr: es-Seyyid Ahmed es-Sakr (Kâhire: Dâru't-Türâs, 1973), 135.

¹⁶³ Müberred, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil*, nşr: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim (Kâhire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabi, ts.), 3/32.

¹⁶⁴ Halil, *Kitâbü'l-ayn*, 3/30-65.

¹⁶⁵ Halil, *Kitâbü'l-ayn*, 3/31-65.

¹⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/111.

¹⁶⁷ Suyûtî, *el-Müzhir*, 1/212-215.

¹⁶⁸ ez-Zümer 39/23.

Hicrî II. asrın sonunda şevâhid artık o kadar bilinen ve kullanılan bir metottu ki Abbâsî halifesi Ebû Abdullah Emin'in (öl. 198/813) mürebbîsi ve Kisâî'nin talebesi olan Ali el-Ahmer'in (öl. 207/822) ezberlemiş olduğu kaside ve garip kelimelerle ilgili beyitler hâricinde 40 bin şevâhidi ezbere bildiği rivâyet edilmektedir.¹⁶⁹

Arap diliyle ilgili çalışmaların başladığı ilk devirde sarf ilmi müstakil bir ilim olmayıp nahvin içinde yer almıştır. Nitekim Sîbeveyh'in (öl. 182/798) kitabına mürâcaat ettiğimizde sarfla ilgili pek çok şevâhid görülmektedir.¹⁷⁰

Belâgatle ilgili misâlleri Arap diliyle ilgili çalışmaların başladığı ilk devre kadar çıkarmak mümkündür.¹⁷¹

2.1.3. İstişhad Kaynakları

2.1.3.1. Kur'ân

İslam aleminin kutsal kitabı Kur'ân; Allah tarafından Rasûlüne gönderilmiş olan, icmâ edilmiş, nüzûlüyle beraber, olduğu haliyle yazıya geçirilip ezberlenmesiyle zaptedilmesi gibi yollarından farklı başka hiçbir metinde olmayan, tevatür seviyesi en yüksek Arap dilindeki metindir. Bu açıdan bakıldığında bireyler için kutsal olmasının yanında Arapça bakımından da en temel kaynak özelliği bulunmaktadır ve kıyalanma olanağı olmayacak seviyede semâ delillerinin ilki olma özelliği bulunmaktadır.¹⁷² Arapça bakımından, Kur'ân-ı Kerîm kıraâtlerinin mütevâtir, âhâd ya da şazz farkı bulunmaksızın istişhâdı makbul olmaktadır.¹⁷³

Nahivciler içerisinde ön şartsız Kur'ân-ı Kerîm istişhâdı kabul edilmiş durumdadır.¹⁷⁴ Buna karşılık istişhâd açısından, Arap şiirini Kur'ân-ı Kerîm'e kıyasla önemli gördükleri ve bireylerin sözlerini Allah kelâmından önde tutmakta oldukları için nahivciler tenkit edilmişlerdir.¹⁷⁵ Bunun yanında dil açısından, fesahât ve belâgat yönlerinden kıyaslanamayacak seviyede olan Allah kelâmı; içerisinde mu'arrab lafızların bulunup bulunmaması bakımından da değerlendirince, bu açıdan bir taraftan

¹⁶⁹ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, 97.

¹⁷⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/376-380.

¹⁷¹ Suyûtî, *el-iktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*, 2/93.

¹⁷² Saîd el-Efğânî, *Fî usûli'n-nahv* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987), 28.

¹⁷³ Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, 39.

¹⁷⁴ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*, 69-70.

¹⁷⁵ Saîd el-Efğânî, *Fî usûli'n-nahv*, 32.

Kur'ân-Kerim'de mu'arrab sözcüklerin bulunduğu kanısı ortaya atılmış olmasına karşın bu görüş pek kabul görmemiştir.¹⁷⁶

2.1.3.2. Hadis

Hiz. Peygamber'in (s.a.v) "cevâmiu'l-kelim" (özlü sözler) ile konuştuğu,¹⁷⁷ O'na ait olduğu kesin olan hadislerle istişhâd edilmiştir.¹⁷⁸ Ancak mânen rivâyetin genellikle caiz görülmüş olması,¹⁷⁹ Hiz. Peygamberin (s.a.v) kullandığı lâfızların râviler tarafından müteradifleriyle değiştirilmesi ihtimâlini doğurmuş, bu da hadislerin nahivde hüccet olarak kullanılmasında tereddüt meydana getirmiştir. Bununla birlikte ilk nahivcilerin bu tereddütü yaşadıklarına dâir kesin bir delil veyâ rivâyet mevcut olmamasına karşın hadislerin çok az kullanıldığı da açıktır.¹⁸⁰

Hadislerin lâfzının râvilerce değiştirilmiş olması ihtimâlini sonraları İbnü'l-Enbârî (öl. 577/1181) dile getirmiştir.¹⁸¹ Ancak hadislerle istişhâdın câiz olup olmaması tartışması, esas itibâriyle Ebû Hayyan'ın (öl. 754/1353), İbn Mâlik'i (öl. 672/1273) hadislerle istişhâd ettiği için tenkit etmesiyle gündeme gelmiştir.¹⁸² Ebû Hayyân, tenkidine iki gerekçe göstermektedir: Biri mânen rivâyetin câiz görülmesi sebebiyle Hiz. Peygamber'in (s.a.v) esas sözünün müteradifleriyle değiştirilmiş olması ihtimâli, diğeri ise râvilerin içinde Arap olmayan kimselerin bulunmasıdır.¹⁸³

Ebû Hayyân'ın yönelttiği tenkitleri aşırı bulanlar olmuştur.¹⁸⁴ Bunların içerisinde yer alan Demâmî'ye göre (öl. 828/1425), şer'i meselelerde olduğu gibi nahivde de zann-ı galip yeterli olmaktadır, kesinlik aranmamaktadır. Dolayısıyla son derece îtinâ gösterilerek nakledilmiş ve erken bir dönemde yazıya geçirilmiş olan hadislerle istişhâd edilebilmiştir.¹⁸⁵ Çünkü yazıya geçirilmiş olan hadislerin lâfzının

¹⁷⁶ Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*, 78-83.

¹⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre b. Berdizbeh Buhârî, *Sahîhui-Buhârî* (Mısır: el-Müniriyye, ts.), Cihad, 119.

¹⁷⁸ Suyûtî, *el-iktirah fî 'ilmi usûli'n-nahv*, 23.

¹⁷⁹ Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, nşr. Bnt ş-Şâtî' Âişe Abdurrahman (Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.), 213-214.

¹⁸⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1/74-327; 2/32-393; 3/268; 4/116.

¹⁸¹ Alâüddin Ali el-Müttakî b. Husâmuiddin el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-efâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 5/492.

¹⁸² Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitâbi't-teshîl*, 2/154.

¹⁸³ Mustafa b. Abdillâh Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünun* (el-Matbaatu'l-Behiyye, 1941), 1/838.

¹⁸⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünun*, 838.

¹⁸⁵ Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1997), 1/15.

değiştirilemeyeceğinde hadisçiler müttetik olduğu gibi mânâ ile rivâyette bulunan râvînin de Arapça'yı bilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁸⁶ Öte yandan Arap diliyle ilgili yapılan çalışmaların da âhâd kişilerce yapıldığı, dolayısıyla zan ifâde ettiği, hattâ sıhhat açısından hadislerin seviyesine bile ulaşmadığı ileri sürülmüştür.¹⁸⁷

İbn Mâlik'ten sonraki nahivcilerin pek çoğu, hadislerle istişhâd etmek sûretiyle bir nevî onun görüşüne katıldıklarını göstermişlerdir. Örneğin İbn Akil (öl. 769/1367)¹⁸⁸ ve İbn Hişâm el-Ensârî (öl. 761/1360)¹⁸⁹ bunlardandır. Radiyyüddin el-Esterâbâdî (öl. 686/1287) hadislerin yanı sıra sahâbe ve ehl-i beyten nakledilen sözleri de hüccet olarak kullanmıştır.¹⁹⁰

Hadisin nahivde hüccet olduğunu kabul veya reddedenlerin yanı sıra Şâtıbî (öl. 790/1388) ve Suyûtî (öl. 911/1505) gibi mûtedil bir yol takip eden âlimler de bulunmaktadır.¹⁹¹

2.1.3.3. Nesir

Yaygın biçimde dilde delil şekilde kabul gören Arap kelâmının manzûmelerin bulunmasının yanında, istişhâd açısından nesir¹⁹² ibareleri aynı biçimde delil şekilde kabul edilmiştir. Bilhassa fasîh Arapların ve bedevilerin yer aldığı kabilelerin nesirleri bu bakımdan tercih erilmektedir. Delil olması açısından en önde gelen kriter olarak belirtilmiş kabile farklılığının ana sebebi, farklı toplumlarla karşılaşma drumları ile ilgilidir. Bedeviler bu açıdan kelimelerin ifade ediliş şekillerini dilde delil şeklinde kabul edilmiş olanların önde gelenleridir. Dil bakımından yabancı milletlerle ilişkisi çok az olan durumda olup Arapçayı en iyi korumuş millet olarak görülmüşlerdir. Bu açıdan bakılarak dilde delil olacak sözleri kabul gören kabileler Kureyş başta olacak şekilde Temim, Esed ve Kays'tır. Bunlara ilaveten Kinâne, Huzeyl ve Tayy kabilelerinin, zikri

¹⁸⁶ Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, nşr. Nûruddin 'Itir (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 213-214.

¹⁸⁷ Fahrüddin Râzî, *el-Mahsûl fî 'ilmi üsûli'l-fikh*, nşr. Tâhâ Câbir Feyyaz el-Alevî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 1/205-209.

¹⁸⁸ Behâuddin Abdullah İbn Akil, *el-Müsâid a'lâ teshili'l-fevâid*, nşr: Muhammed Kâmil Berekât (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1982), 2/362-373.

¹⁸⁹ Cemâluddin Abdü'l-Melik b. Hişâm b. Eyyub el-Himyerî el-Meârifî el-Basrî el-Mısrî İbn Hişâm, *Şerhu Şiizûri'z-zeheb*, nşr. Berekât Yûsuf Hebbûd (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 240-248.

¹⁹⁰ Radiyyüddin el-Esterâbâdî, *Şerhu kitâbi'l-kâfiye fi'n-nahv* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1979), 1/96.

¹⁹¹ el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/12-13.

¹⁹² İsmail Demir, "İbn Mu'tî'nin Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişhâd", *Kafkas Ü.İ.F.D.*, 2/3 (2015), 24.

geçen kabileler kadar olmasalar da, dilleri istiṣhâd itibariyle uygun görülmüştür.¹⁹³ Bunlardan başka yabancı gurupların komşusu olan ve onlarla beraber yaşamakta olan bazı kabilelerin sözleri istiṣhâd bakımından uygun görülmemiştir.¹⁹⁴

2.1.3.4. Şiir

Arap kelâmıyla istiṣhâd konusunda getirilen zaman sınırlaması şiir için de geçerli olmaktadır. Bu nedenle şâirler; câhiliyyûn, muhadramûn, İslâmiyyûn ve muhdesûn olmak üzere dört tabakaya ayrılmıştır.¹⁹⁵ Bu tabakalar şöyledir:

1. Câhiliyyûn: "*Câhiliyye devrine mensup olanlar*" anlamında câhiliyyûn diye anılan bu şâirler, İmriü'l-Kays gibi İslâm'dan önce yaşayanlardan oluşmaktadır.¹⁹⁶

2. Muhadramûn: "*Muhadram olanlar*" anlamına gelmektedir.¹⁹⁷ Arap dili ıstılâhında ise, Lebîd (öl. 41/660) ve Hassan (öl. 60/680) gibi hem Câhiliyye devrini hem de İslâmî dönemi idrâk eden şâirlere denilmiştir.¹⁹⁸ Dolayısıyla edebiyat terimi olarak muhadram, "*Câhiliyye devrini ve Hz. Peygamberin (s.a.v) hayâtını idrâk edip Müslüman olduğu halde onu görmeyen kimse*" anlamındaki hadis teriminden¹⁹⁹ daha genel bir anlamdadır.²⁰⁰

Bu iki tabaka şâirlerinin şiirleri ittifakla hüccettir.²⁰¹

3. İslâmiyyûn: "*İslâma mensup olanlar*" anlamına gelen "İslâmiyyûn" kelimesi, Cerir (öl. 114/732) ve Ferezdak (öl. 114/732) gibi İslâm'dan sonra doğup hicri II. asrın ortalarına kadar yaşamış olan şâirlerdir. Bunlara "mütekaddimûn" adı da verilmektedir.²⁰² Bu tabakanın son şâiri İbrâhim b. Herme'dir (öl. 150/767'den sonra).²⁰³ İslâm'a nispet eden bu tabaka şâirlerinin tamamı Müslüman değildir.²⁰⁴ Şâirlerin İslâm'a nispetlerinin yaşadıkları zamânın ilk İslâmî devir olmasından başka bir sebebi yoktur.

¹⁹³ Suyûtî, *el-İktirah fî 'ilmi usûli'n-nahv*, 47.

¹⁹⁴ Said el-Efğânî, *Fî usûli'n-nahv*, 22-23.

¹⁹⁵ Ebû Ali el-Hasen el-Kayravânî İbnü'r-Reşîk, *el-Umde fî meḥâsini's-şî'r ve âdâbih ve naḳdih* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1934), 1/93-94.

¹⁹⁶ el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/5.

¹⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15/75; Âsim, *Kâmus Tercemesi*, 4/269-270; Yahya el-Cubûrî, *Şi'ru'l-muhadramîn ve eseru'l-İslâm fih*, (Bağdat: Mektebetü'n-Nehda, 1964), 53-56.

¹⁹⁸ İbnü'r-Reşîk, *el-Umde fî meḥâsini's-şî'r ve âdâbih ve naḳdih*, 1/93-94.

¹⁹⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 303.

²⁰⁰ Cubûrî, *Şi'ru'l-muhadramîn ve eseru'l-İslâm fih*, 55.

²⁰¹ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/6.

²⁰² Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/6.

²⁰³ Suyûtî, *el-iktirah fî 'ilmi usûli'n-nahv*, 38.

²⁰⁴ Suyûtî, *el-iktirah fî 'ilmi usûli'n-nahv*, 31.

Ahtal (öl. 92/710-711)²⁰⁵ Hristiyan olmasına rağmen şiirleriyle delil getirilmiştir.²⁰⁶

İslâmiyyûn tabakasındaki şâirlerin şiirleri sahih olan görüşe göre hüccettir.²⁰⁷ Bazı dildiler ise bunların şiirlerini istişhâda değer bulmadıklarını belirtmişlerdir. Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî (öl. 117/735) ve talebesi îsâ b. Ömer es-Sekafî, Ferezdak gibi şâirleri lahn yapmakla ithâm emişlerdir.²⁰⁸ Ebû Amr b. el-A'lanın da, İslâmî devir şâirlerinin şiirleriyle istişhâd etmediği nakledilmiştir²⁰⁹ Asmaî ve İbnü'l-A'râbî (öl. 231/845) gibi âlimler de onun görüşünü benimsemişlerdir.²¹⁰ Nitekim İbn Kuteybe (öl. 276/889) gibi İslâmî dönem şâirlerinin kendi devirlerinde muhdes sayılmışlardır.²¹¹ Bu tabakanın son şâiri olarak bilinen İbrâhim b. Herme'nin hicrî 150/767 yılından sonra vefât ettiği belirtilmekte, ancak tam olarak ne zaman öldüğü bilinmemektedir.²¹²

4. Müvelledûn (muhdesûn): *Yeni şâirler* tabakası, İslâmî devir şâirlerinden sonra günümüze kadar gelen tüm şâirlerdir. Bu şâirler arasında Beşşar b. Bürd (öl. 167/783) ve Ebû Nüvas'ı (öl. 198/813) bulunmaktadır.²¹³ Sahih olan görüşe göre İslâmiyyûn tabakasından sonraki şâirlerin sözleriyle delil getirilmemektedir.²¹⁴ Hattâ Suyûtî bu konuda icmâ olduğunu ileri sürmüştür.²¹⁵ Buna rağmen Sîbeveyh'in, kendisini hicvetmesinden çekinerek Beşşar b. Bürd'ün (öl. 167/783) şiiriyle delil getirdiği iddiâ edilmiştir.²¹⁶ Ancak Sîbeveyh'in şevâhidi içinde Beşşar b. Bürd'e nispet edilen bir beyit bulunmamaktadır.²¹⁷

Muhdes şâirlerin şiirleriyle istişhâd etmemek ekseriyetin kabûl ettiği bir görüş olmakla birlikte nazarî ve fiilî olarak farklı tavır içinde olan veya olduğu ileri sürülebilecek müellifler de bulunmamaktadır. İbn Kuteybe, “eş-Şi'r ve's-Şuarâ”

²⁰⁵ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ* (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 1/484.

²⁰⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/317, Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/62; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/99.

²⁰⁷ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/6.

²⁰⁸ Muhammed b. Selâm Cumahî, *Tabakâtu fuhûli's-şuarâ*, I-II, şerh: Mahmud Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatu'l-Medenî, ts.), 1/16-18.

²⁰⁹ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, 1/63.

²¹⁰ İbnü'r-Reşîk, *el-Umde fî mehâsini's-şî'r ve âdâbih ve nakdih*, 1/73.

²¹¹ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, 1/63.

²¹² Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/425.

²¹³ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/8.

²¹⁴ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/6.

²¹⁵ Suyûtî, *el-iktirah fî 'ilmi usûli'n-nahv*, 37.

²¹⁶ Suyûtî, *el-iktirah fî 'ilmi usûli'n-nahv*, 38.

²¹⁷ Muhammed Hamâse Abdüllâtîf, *ez-Zarûratü's-şî'riyye fî'n-nahvi'l-Arabî* (Mısır: Mektebetü Dâri'l-Ulûm, ts.), 44.

adındaki tabakâtının başında, Allâh'ın ilim, şiir ve belâgati belli bir zamana ve belli insanlara mahsus kılmadığını, her kadîmin kendi zamânında muhdes olduğunu, sonra zaman geçtikçe kadim sayıldıklarını, dolayısıyla yeni olmasına aldırış etmeksizin güzel olan her sözü zikredip övdüğünü, kadim şâirlerin değersiz olan sözlerini yermekten de çekinmediğini belirtmiştir.²¹⁸ İbnü'r-Reşîk'in (öl. 463/1071) de buna yakın ifâdeleri bulunmaktadır.²¹⁹ Ancak bu iki âlimin sözleri, onların, muhdes şâirlerin şiirleriyle istişhâd edilebileceği görüşünde oldukları anlamına gelmemektedir. Çünkü İbn Kuteybe, âlimlerin hüccet saymadıkları bâzı Câhiliyye şâirlerinin hayat hikâyelerini naklederken "âlimlerimiz onun şiirini hüccet saymaz" gibi ifâdeler kullanmış ve âlimlerin bu görüşlerine hiçbir tenkit getirmemiştir.²²⁰ İbnü'r-Reşîk de, Ebû Amr b. el-Alâ, Asmaî ve İbnü'l-A'râbî gibi âlimlerin, kendi zamanlarında yaşayan İslâmî dönem şâirlerini hüccet saymadıklarını belirttikten sonra, bu tavırlarının şiirde delîle ihtiyaç duymalarından ve yeni şâirlerin şiirlerine güvenlerinin az olmasından kaynaklandığını söyleyerek onları bu hususta mazur görmüştür.²²¹

Müberrid de (öl. 285/898), "*Yeni şâirlerin teşbihleri*" şeklinde bir başlık atarak dördüncü tabaka şâirlerinden pek çok beyit zikretmiştir.²²² Ancak belâgat konuları mânâ ile ilgili hususlardan oluşmuştur. Dolayısıyla zikredilen bu beyitler şâhit değil, misâldir. Misâlde ise şâhitte aranan şartlar aranmamaktadır. Ebû Ali el-Fârisî de (öl. 377/987), nahve dâir bir eserinde Ebû Temmâm'ın (öl. 231/845) bir beytini zikretmiştir.²²³ Ancak bunun istişhâd etmek düşüncesinden değil, nedimi olduğu Büveyhî hükümdârı Adududdev'e'nin (öl. 372/983) o beyti sevmesinden kaynaklandığı belirtilmiştir.²²⁴

Ali b. Abdilaziz el-Cürcânî'nin (öl. 392/1002) bu husustaki görüşleri biraz farklı anlaşılmalı müsaîttir. O, şâir Mütenebbî (öl. 354/965) ile ilgili eserinde, Câhiliyye şâirlerinin kadîm olmakla şanslı olduklarını, bu yüzden insanların, onların sözlerini hüccet bildiğini ve onlar hakkında hüsn-i zan beslediğini, gerçekte ise onların pek çok

²¹⁸ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, 1/63.

²¹⁹ İbnü'r-Reşîk, *el-Umde fi mehâsini's-şi'r ve âdâbih ve nakdih*, 1/73-74.

²²⁰ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, 1/225-461.

²²¹ İbnü'r-Reşîk, *el-Umde fi mehâsini's-şi'r ve âdâbih ve nakdih*, 1/73.

²²² Müberred, *el-Kâmil*, 1/47.

²²³ Hasen b. Abdî'l-Gaffar Ebû Ali el-Fârisî, *el-îzah* (Abdülkâhir el-Cürcânî, Kitâbul-mekâsîd fi şerhi'l-îzah içinde), nşr. Kâzım Bahru'l-Mercan (Riyad: Riyad Üniversitesi Edebiyat Bölümü, 1969), 1/411.

²²⁴ Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zeman*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, ts), 2/81.

şairinin kusurlu olduğunu belirterek fikrini teyit eden misâller vermektedir.²²⁵ Onun bu ifâdelerinden dilde hüccet olan şiirlerin belli bir zamâna hasredilmesini yanlış bulduğu anlaşılmaktadır.²²⁶

İbn Cinnî (öl. 392/1002), Mütenebbî'nin şiirinden delil getirdiği bir eserinde, yeni şâirlerin sözleriyle hüccet getirilmesine karşı çıkanları "*fikrî donukluk*" anlamında kullandığı "*hanbelîlik*" ile damgalamıştır. Ancak aldığı bu radikal tavra mukâbil, konunun mânâ ile ilgili olduğunu belirterek mâzeret beyân etme gereği hissetmesi, onun, muhdes şâirlerin sözleriyle istişhâdı mutlak anlamda tasvîp etmediğini göstermektedir.²²⁷ Nitekim başka bir yerde yine Mütenebbî'nin bir beytini delil getirmiş, ancak yine konunun mânâ ile ilgili olduğunu vurgulamayı ihmâl etmemiştir.²²⁸ İbn Cinnî'nin Mütenebbî'nin şiirinden delil getirmesini, onunla olan dostluğuna bağlayanlar da bulunmaktadır.²²⁹

2.2. Şiirin Tarifi

Lügatte "bilmek, kavramak" gibi anlamlara gelen²³⁰ şiir; klâsik eserlerde, "*kasıtlı olarak vezinli ve kafiyeyle söylenen söz*" şeklinde tanımlanmıştır.²³¹ Kasıtlı olarak söylenmesi kaydıyla vezne uyan bazı âyet ve hadisler târifin dışında kalmaktadır.²³² Çünkü Kur'ân'a şiir ve Hz. Peygamber'e (s.a.v) şâir denilmesi²³³ Kur'ân-ı Kerim'de reddedilmiştir.²³⁴

Eski müellifler, genellikle şiirin; lâfız, mânâ, vezin ve kafiye olmak üzere dört unsurdan meydana geldiğini belirtirmişler ve şiirin güzelliğinin bunların güzelliğine bağlı olduğu üzerinde durmuşlardır.²³⁵ İbn Kuteybe (öl. 276/889), bu dört unsurun ilk

²²⁵ Ebü'l-Hasen b. Abdilaziz b. el-Hasen, Ali el-Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve Husâmhi*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 4.

²²⁶ Abdüllâtîf, *ez-Zarûratü's-Şi'riyye fi'n-nahvi'l-Arabî*, 61-62.

²²⁷ Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis* (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1986), 1/25-26.

²²⁸ Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi teybini vücûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâh 'anhâ*, nşr. Ali en-Necdî Nâsîf-Abdül-Halîm en-Neccâr-Abdül-Fettâh İsmâil Şelebî (Kahire: Mektebetü's-Safâ, 1999), 1/231.

²²⁹ Abdüllâtîf, *ez-Zarûratü's-Şi'riyye fi'n-nahvi'l-Arabî*, 46.

²³⁰ İsmâil b. Hammad Cevherî, *Sihâhu Tâcu'l-lûga* (Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 2/699.

²³¹ Nizâmeddin el-Hasen b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Kummî Neysâbüri, *Garâibü'l-Kur'ân ve Rağâibü'l-Furkan* (Mısır: el-Halebî, 1968), 23/30.

²³² İbnü'r-Reşîk, *el-Umde fi mehâsini's-Şi'r ve âdâbih ve nağdih*, 1/161; Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 537.

²³³ el-Enbiyâ 21/5; es-Sâffât 37/26; Tûr 52/30.

²³⁴ el-Yâsin 36/69; el-Hâkka 69/41.

²³⁵ İbnü'r-Reşîk, *el-Umde fi mehâsini's-Şi'r ve âdâbih ve nağdih*, 1/99.

ikisinden yola çıkarak şiiri dörde ayırmıştır: Bu ayrım; hem lâfzı hem mânâsı güzel olan, lâfzı da mânâsı da güzel olmayan, lâfzı güzel olup mânâsı güzel olmayan, mânâsı güzel olup lâfzı güzel olmayan şeklindedir.²³⁶ Cumahî (öl. 232/846), İbn İshak'ın (öl. 151/768) rivâyet ettiği manzûmelerin şiir olmadığını, kafiyele bağlanmış sözlerden ibâret olduğunu söyleyerek,²³⁷ İbn Kuteybe de Halil b. Ahmed, Asmaî ve İbn Mukaffa' (öl. 142/759) gibi âlimlerin manzûmelerini kötü bularak şiirde bedîî güzelliğin önemini daha sarîh ifâde etmişlerdir.²³⁸

2.3. İslam'ın Şiire Bakışı

Kur'ân ve şiir birbirine benzer eserler değildir. İkisi arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Kur'ân, Allah'ın herkese yol gösterici ve mucize olarak gönderilmiş bir şaheserken şiir insan tarafından ortaya konmaktadır. Şiirle insanlar deneyimlerini, düşüncelerini ve duygularını güzel ve ilham verici bir şekilde sunmaktadırlar. Kur'ân ruhun şifasıdır ve her Müslümanın ruhunu aydınlatmak ve yolunu güçlendirmek için ona ihtiyacı bulunmaktadır. Öte yandan şiir, hayal dünyasında gezinen ruhlara sahip olanlarla ve belagatli anlam ve tasvir dünyasında yükselenlerle ilgilenir.

Kur'ân'ı şiirle karşılaştırmak büyük bir hatadır. Kur'ân, İslami bilgiler çerçevesinde aktif bir dini, sosyal ve ahlaki düzeni anlatmaktadır. Bu aktif sistem çeşitli alanlarda kötü şeyleri değiştirmek amacıyla gelmiştir. Öte yandan şiir, belirli bir üslupla kalıp ve ritim içine giren edebi bir yazı biçimidir. İnsanlar cahiliye çağında hayatlarını, yolculuklarını, maceralarını şiir olarak dile getirmişlerdir. Şiirin onların gözünde farklı bir amacı bulunmaktadır ve şiir söyleyenlerin yüksek bir konumu olduğu düşünülmüştür. İslam, Arapların hayatlarında alışkanlık haline getirdikleri, içinde büyüdükleri ve yetiştikleri şeylerin yanlışı ile doğrusunu birbirinden ayırmak üzere gelmiştir. İşte şiir söylemek, şiirin enginliğine dalmak ve onun dokusunu işlemek te bu alışkanlıklardan birisidir. Hanâ el-Fâhûrî: "Cahiliye devrinde Arap edebiyatı neredeyse tamamen şiir alanıyla sınırlı kalmakta olup nadiren ve düzensiz bir şekilde düzyazı sanatları alanına girmekteydi. Bazı yeni durumların meydana gelmesi, Arap edebiyatının yeni şeklinde, edebiyat alanının genişlemesinde ve üsluplarının

²³⁶ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şuarâ*, 1/64-69.

²³⁷ Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli's-şuarâ*, 1/8.

²³⁸ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şuarâ*, 1/70.

çeşitlenmesinde derin etkileri olmuştur”²³⁹ sözleriyle cahiliye devriyle alakalı görüşlerini belirtmiştir.

İslam, hüküm koyucu kaynak olarak Kur’ân ve Hz. Peygamber’in (s.a.v) sünneti ile temsil edilmektedir. Bu iki kaynak şiirin iyi bir şey olduğunu kabul etmiş ve şiir söyleme ile şiir nazımının caiz olduğunu dolaylı olarak ifade etmiştir. Kur’ân’da “*Şairlere gelince, onlara da sapkınlar uyarlar. Onların her vâdide başıboş dolaştıklarını ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmedin mi?*”²⁴⁰ ifadeleri bulunmaktadır

Ancak bu ayetlerde bütün şiirlerin kastedilmediği müfessirler tarafından söylenmektedir. Bu ayette Allah (c.c) bu şairlerle alakalı bir çeşitliliğe ve keyfiyete işaret etmektedir. Bazen şairlerin sözleri ile ilgili övücü şeyler söylenmekte sonra başka bir zaman bazı batıl kişilik özelliklerinden dolayı onlar yerilmekte ve kınanmaktadır. Onlar coşkulu bir ifade ile kötü işleri yüceltirler. Sonra başka bir zaman onların; şarap, eğlence, delilik, israf ve savurganlık ile meşgul olduğu görülür. Bazıları; bu ayetlerin muhatabının kâfir şairler ve onlara tabi olan sapkın insanlar olduğunu söylemektedir. Mesela Taberî “*Câmiu’l-Beyân*” adlı eserinde ayetin tefsiri ile alakalı şunları söylemektedir: Mücahid (ö. 103/721) “*Onların (şairlerin) her vâdide başıboş dolaştıklarını görmedin mi?*” ayetiyle onların her alanda konuştuklarının ifade edildiğini söylemektedir. Katade’den nakledilen bir görüşe göre ise aynı ayette onların bir kavmi batıl şeylerle övdükleri ve başka bir kavmi de batıl şeylerle yerdikleri anlatılmaktadır. Ayrıca “*Gerçekte yapmadıkları şeyleri söylerler*” ayetinde ise onların sözlerinin çoğunun batıl ve yalan olduğu söylenmektedir.²⁴¹

İbn Kesir (öl. 774/1373) ise “Şairler(e gelince), onlara da sapkınlar uyarlar, ayetiyle alakalı olarak Ali b. Ebi Talha, İbn Abbas’tan şunu aktarmaktadır: Burada insanların ve cinlerin azgınlığının kendilerine tabi olduğu kâfir şairler kastedilmektedir. Mücahid, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem gibi tefsirciler de bu görüşü kabul etmektedir. İkrime ise birbirlerini hicveden iki şair olduğunu ve insanlardan bir grup birinin, diğer grup ise ötekini tarafını tuttuğu için bu ayetin indirildiğini söyler. Ali b. Ebi Talha, İbn Abbas’tan şunları da nakleder: Şairler şiirlerindeki pek çok sözde yalan söylerler.

²³⁹ Hanâ el-Fâhûrî, *el-Câmiu fî târihi’l-edebi’l-arabî el-edebü’l-kâdîm* (Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1986), 113.

²⁴⁰ eş-Şuarâ, 26/224-226

²⁴¹ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu’l-Beyân an te’vîli ayi’l-Kur’ân*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 19/207.

Ayrıca onlar yapmadıkları ve söylemedikleri sözlerle övünür ve büyüklenirler” sözlerini

İbn Âşûr’a (öl. 1351/1973) göre ayetle bu ayetteki asıl gaye Hz. Peygamber’in (s.a.v) vahiy olarak söylediklerinde şiir özelliğinin bulunmadığını anlatmaktır. Ayet, Hz. Peygamber’de (s.a.v) bulunması mümkün olmayan müşrik şairlerin özelliklerini içermektedir. Çünkü ayette de ifade edildiği gibi “*O, arzusuna göre de konuşmaz.*”²⁴² O, konuştuğu zaman doğru sözlüdür. Tanıdığı ve tanımadığı herkese karşı muamelelerinde iyilik sahibidir. Sonra ona tabi olanların simalarında Allah korkusunun ve Allah’a boyun eğmenin izleri vardır. Ayrıca onlar sapkınlıktan uzaktırlar. Müşriklerin düşünce dünyasında şiir ile kehanet birdir. Çünkü onlar şairin kendisine şiir okuyan bir şeytanının olduğunu iddia ederler. Belki de bundan dolayı onu “gören” olarak isimlendirdiler. Hatta müşrikler Hz. Peygamber’in sözlerine de şiir, kendisine şair, Kur’ân’a ise kâhin sözü demişlerdir. Böylece onların Hz. Peygamber (s.a.v) ile alakalı söyledikleri yalanlarla ilgili Kur’ân’da şunlar geçmektedir: “*Ve o, bir şair sözü değildir. Ne de az iman ediyorsunuz! Bir kâhin sözü de değildir (o). Ne de az düşünüyorsunuz!*”²⁴³

Burada “*Şairlere gelince, onlara da sapkınlar uyarlar*”²⁴⁴ ayetini “*Onlar, günaha, iftiraya düşkün olan herkesin üstüne inerler*”²⁴⁵ ayetine atfedilmektedir. Aynı şekilde şairlerin durumu kâhinlerin durumundan farklıdır. Çünkü şiir yeteneğinin şeytani ruhlarla bir bağlantısı yoktur. Bu bazı şairlerin Arapların arasında yaydığı bir uydurma ve iddiadır. Ayet kısaca Hz. Peygamber’in (s.a.v) şair olduğu ve Kur’ân’ın da şiir olduğu iddiasını reddetmektedir.²⁴⁶

Kur’ân insanların yaptığı şiir sanatını yermemiştir. Devam eden ayette hükme aykırı bir istisna bulunmaktadır. Bu istisna ile söylenenlerin doğru olması, ıslaha yönelik olması, İslam dinini tebliğ ve savunma amacı taşıması şartları ile şiir okuyanları ve söyleyenleri bu durumdan kurtarılmaktadır. Ayette şöyle denilmektedir. “*Ancak iman edip iyi işler yapanlar, Allah’ı çokça ananlar ve haksızlığa uğratıldıklarında kendilerini savunanlar başkadır. Haksızlık edenler, hangi dönüşe (hangi akıbete)*

²⁴² en-Necm, 53/3.

²⁴³ el-Hakka, 61/41-42.

²⁴⁴ eş-Şuara, 26/224.

²⁴⁵ eş-Şuara, 26/222.

²⁴⁶ Muhammed et-Tâhîr İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, (Tunus: ed-Dâru’t-Tûnusiyye, 1984), 19/207.

döndürüleceklerini yakında bileceklerdir.”²⁴⁷

Şayet Kur’ân insanı bu sanattan men etseydi, bu sure Allah katından indirilmiş bir vahiy olarak şuara (şairler) ismiyle adlandırılmazdı. Allah (c.c) bu ismi seçerek Kur’ân’ın bu suresinin bu isimle bilinmesini istemiştir. Hz. Muhammed (s.a.v) şiir okumuştur ve şiir söyleme konusunda teşvik etmiştir. Kurtubî’nin tefsirinde Halil b. Ahmed el-Ferâhidî’nin şöyle söylediği nakledilmektedir: Hz. Peygamber’e (s.a.v) göre şiirin diğer sözlere kıyasla bir üstünlüğü vardı ve o pek çok sözde şiire meylediyordu. Ayrıca Kurtubî, Yasin suresinin “*Biz ona (Peygamber’e) şiir öğretmedik. Zaten ona yaraşmazdı da. Onun söyledikleri, ancak Allah’tan gelmiş bir öğüt ve apaçık bir Kur’ân’dır.*” 69. ayetinin tefsirinde Halil b. Ahmed’in şunları söylediğini aktarmaktadır: “Şiir, Hz. Peygamber’e (s.a.v) diğer pek çok sözden daha sevimli gelmekteydi. Fakat onun için kolayca yapılabilecek bir şey değildi.”²⁴⁸

Hz. Peygamber (s.a.v) ne zaman şiir dinlese, duyduğu şeyler hoşuna gider ve onlara bu konuda rıza göstermiştir. Ayrıca onlardan bütün düşmanlara karşı İslam’ı savunmaları için daha fazlasını ortaya koymalarını istemiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) şiiri dinler ve dini ahlaka aykırı olmayan güzel şiirleri övmüştür. O, bu konuda şöyle demektedir: “Şüphesiz şiirin bir kısmında hikmet vardır.”²⁴⁹

Hz. Peygamber (s.a.v) gençliğini Arap yarımadasında geçirmiş, onları şiir okurken ve onunla ilgili sohbet ederken görmüştür. Bundan dolayı o şiirden hoşnut olmuş ve bazı şiirleri de mükâfatlandırmıştır. İslam peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v) helal olan şiir için şiir sahasına girmek ve devam etmek isteyen herkesin bilmesi mümkün olan bir ölçü ve dengeleyici özellikler koymuştur. O bu konuda şöyle buyurmaktadır: “Şiir söylenmiş (herhangi) bir söz gibidir; söylenen sözler hakikate uygunsa güzeldir, hakikate uygun değilse onda hayır yoktur.”²⁵⁰

Dört halife ve sahabeler de doğru sözlü şiirin dindeki konumunu doğrulayarak onun şiir hakkındaki bu hükmünü uygulamışlardır. Bununla beraber onlar da insanları bu özelliklere sahip şiiri söyleme konusunda teşvik edip söylenen bazı şiirleri

²⁴⁷ eş-Şuara, 26/227.

²⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 12/52.

²⁴⁹ İbn Reşîk, *el-Umde fî meḥâsini’ş-şi’r ve âdâbih ve naḳdih*, 1/12.

²⁵⁰ İbn Reşîk, *el-Umde fî meḥâsini’ş-şi’r ve âdâbih ve naḳdih*, 1/30.

mükâfatlandırmışlardır.²⁵¹

2.4. Şiirle İstişhâd'ın Önemi

Kur'ân-ı Kerim Arapça olarak indirilmiştir. Kur'ân'ı doğru bir biçimde anlayabilmek için onun diline her anlamda vâkıf olunması gerekmektedir. Dil, kendisini konuşan milletin çağlar boyunca yaşadığı tarihin bir özeti gibidir²⁵² ve dil kendini en iyi ve güçlü olarak kullanıldığı toplumun edebiyatında göstermektedir. Bundan dolayıdır ki Kur'ân tefsirinde özellikle sarf, nahiv ve belagât noktasında ortaya çıkan müşkülleri eski arap şiirine müracaat ederek çözümleme, anlama ve yorumlama çabaları bir yöntem olarak tefsir tarihinde ilk zamanlardan itibaren kullanılmıştır. Fakat bu kullanım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bazı âlimler tefsirde şiirle istişhâdı doğru bulurken bazıları bunu reddetmişlerdir. İbn-i Abbâs'ın “*Şiir Arabın divanıdır. Kur'ân'dan bir kelimenin mânasını anlayamadığımız zaman, Arabın divanına müracaat eder, bilmediğimizi ondan öğreniriz*” demesi sahabe devrinde bile tefsirde şiirden faydalandığını göstermektedir. Nitekim Ebû Bekr İbnûl-Enbârî²⁵³ (öl. 328/939)'ye göre sahabe ve tabiînlerin, Kur'ân'ın garib ve müşkilini açıklamak bakımından şiirden şahit getirmiş oldukları belirlenmiştir. Buna karşılık Arap gramerinden habersiz olanlar, şiirle istişhâd edilmesi durumunda, şiirin Kur'ân'a bir asıl yapılmış olacağını; bunun yanında Kur'ân ve sünnette kötülen bir şeyi şahit getirmenin doğru olmayacağını vurgulayarak, Kur'ân tefsirinde şiirle istişhâdı kabul etmezler. Oysaki bu, şiiri Kur'ân'a asıl yapmak değildir. Kur'ân'daki bazı kelimelerin şiirle açıklanmış olması demektir.²⁵⁴

İbnûl-Enbârî, Kur'ân ve hadiste yerilmiş olan şiirin Hz. Peygamber ve ashabını hicveden müşriklerin şiirleri olduğunu belirtir. Bu konuda olumsuz bir tavır sergilediği düşünülenlerden biri Ahmed b. Hanbel'dir. Kendisine Kur'ân'a dair bir soru sorulduğu esnada yanında bulunan bir adamın bir beyit okuduğu, Ahmed b. Hanbel'in “*Bundan hoşlanmıyorum*” diyerek tavır koyduğu rivayet edilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in bu tavrını, şiirin tefsirde kullanılmasına bütünüyle karşı olduğu şeklinde anlayanlar olduğu gibi âyeti zahir mânasından çıkarıp Arap kelâmında az kullanılan başka mânalara çeken

²⁵¹ İbn Reşîk, *el-Umde fî Meḥâsini's-Şi'r ve Âdâbih ve Naḳdih*, 1/29.

²⁵² Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1993), 140.

²⁵³ Emin Işık, “Ebû Bekr İbnûl-Enbârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 21/24-26.

²⁵⁴ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006), 2/343-345.

kimeselerin davranışlarını kastederek hoşnutsuzluk gösterdiğini belirtenler de olmuştur.²⁵⁵

Bütün bu tartışmalara rağmen şiirle istiṣhâd bir yöntem olarak tefsirde sıkça kullanılmıştır. Bu yöntemi sistemli ve yoğun bir şekilde uygulayanlar, hicrî II. asırda Basra ve Kûfe’de gelişen nahiv mezheplerine mensup Ebû Ubeyde Ma’mer b. El-Müsennâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ ve Ebü’l-Hasen el-Ahfeş gibi ilim adamları olmuştur.²⁵⁶

Birçok müfessir şiirle istiṣhâd’a başvurmuştur. Öyleki bu gelenek yakın zamana kadar devam edegelmiştir. Yakın zaman müfessirlerinden olan Musa Kâzım (öl. 1920), Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (öl. 1942), Ahmed Mustafa el-Merâğî (öl. 1945) tefsirlerinde şiirle istiṣhâd’a yer vermişlerdir. Müfessirlerin bu konudaki metodları ilk önce Kur’ân ve sünnete başvurmaktır. Her iki kaynaktada bir şey bulamamaları durumunda şiirle istiṣhâd’a yönelmişlerdir.²⁵⁷

2.5. İstiṣhâd Edilecek Şiirde Bulunması Gereken Özellikler

Şiirle İstiṣhâd ile ilgili tartışmalı diğer bir konu ise istiṣhâd yapılacak şiirde bulunması gereken özellikler hakkında olmuştur. Bu konudaki en önemli prensiplerden birisi, kelâmın fasih olmasıdır. Fasih olmayan bir kelâm şahit olarak kullanılmamaktadır.²⁵⁸

Bu konudaki diğer önemli bir husus da, istiṣhâd edilecek şiir hicrî ikinci asrın son çeyreğine kadar olan zaman diliminde söylenmiş olması gerektiğidir.²⁵⁹ Bu iki önemli kuralın yanı sıra, söyleyenin bilinmesi,²⁶⁰ güvenilir bir râvi tarafından nakledilmesi,²⁶¹ delil getirildiği meseleye delâletinin kesin olması, ittifak edilen bir hususa aykırı olmaması²⁶² ve delil getirildiği konuda zaruret içermemesi şevâhidle ilgili

²⁵⁵ Harun Ögmüş, *Kur’ân Yorumunda Şiirin Yeri* (2/8. Asır Çerçevesinde) (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 136.

²⁵⁶ Harun Ögmüş, “Taberî Tefsirinin Şiirle İstiṣhâd Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Bir Müfessir Olarak Muhammed B. Cerîr Et-Taberî Sempozyumu* (Konya, 2010), 90.

²⁵⁷ Ali Eroğlu, “Şiirle İstiṣhâd ve İstiṣhâd Açısından Medârik”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (Haziran 1993), 327.

²⁵⁸ Hasan Hındavî, *Menâhicu’s-Sarfıyyîn ve Mezahibuhum* (Dımaşk, 1989), 167.

²⁵⁹ Abdurrahman b. Ebi Bekr Celâleddin es-Suyûtî, *el-İktirâh fî İlmi Usûli’n-Nahv*, nşr. Ahmed Subhi Furat (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975), 27.

²⁶⁰ Suyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli’n-nahv*, 38.

²⁶¹ Suyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli’n-nahv*, 29.

²⁶² Suyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli’n-nahv*, 40.

diğer önemli prensipleri oluşturur. Ancak kaynaklarda şairi meçhul veya râvisi belirtilmeyen birçok şiirin bulunması, pratikte bu prensiplere kâfi derecede riayet edilmediğini gösterir. Bununla birlikte Asmaî, Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebû Ubeyde ve İbnü's-Sellâm el-Cumahî (öl. 232/846) gibi II. ve III. asırda yaşayan dilcilerin kasıtlı olarak başka şairlere nispet edilen şiirleri açık yüreklilikle ayıklamaya çalışmaları, şevâhidin sağlamlığı konusunda genel hatlarıyla titizlik gösterildiği kanaatini oluşturmaktadır.²⁶³

²⁶³ Ögmüş, “Taberî Tefsîrinin Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, 90-91.

3. BÖLÜM: EBÛ HAYYÂN TEFSİRİNDE ŞİİRLERİN İSTİŞHADI (TEVBE SURESİ BAĞLAMINDA)

3.1. Anlamı Pekiştirme Açısından Şiirlerin İstişhadi

Ebû Hayyân, ayetleri tefsir ederken konuya ilk olarak kapalı kelimeler ve farklı anlamlara gelen kelimeleri açıklamakla başlamıştır. Bu bağlamda kelimeleri anlamlandırırken bir yandan Arap dil âlimlerinin kelime anlamıyla alakalı tahlillerini zikrederken diğer yandan Kur’ân-ı Kerim’den, Arap şiirlerinden ve yer yer Arap nesirlerinden istişhâdlerde bulunmuştur. Ebû Hayyân’ın manayı pekiştirmek için istişhâd ettiği bazı şiirler şunlardır.

وَلَقَدْ عَلِمْتَ وَمَا إِخَالِكَ نَاسِيًا أَنَّ الْمَيِّتَةَ لِلْقَتَى بِالْمَرْصَدِ

“Ölümüm genci gözettiğini biliyorsun senin bunu unuttuğunu hayal edemiyorum.”²⁶⁴

Beyitin Amir bn Tufeyl’e aittir. Betyti ben-i zîban kabilesinden bir kişiye hitaben söylemiştir.²⁶⁵ Ebû Hayyân, bu beyti,

[فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحَرَامُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْصُرُوهُمْ وَأَفْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ

مَرْصَدٍ] *Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün,*

onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin”²⁶⁶ ayet-i kerimesinde geçen [مَرْصَدٌ] maddesinin manasını izah etmek için istişhâd edilmiştir.

Ebû Hayyân, Ayet’te geçen, [مَرْصَدٌ] kelimesinin [رَقَبٌ] yani gözetmek anlamına geldiğini ve [مَفْعَلٌ] kalıbından olup İsmi zaman, İsmi mekân ve Masdar anlamlarını kazandığını ifade etmiş ve bu anlama geldiğini yukarıdaki beyitle temellendirerek teyit etmiştir.

²⁶⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 5/363.

²⁶⁵ ‘Âmir bn eṭ-Ṭufeyl *Dîvânü ‘Âmir bn eṭ-Ṭufeyl* (Beyrut: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1959, 1963.)

²⁶⁶ et-Tevbe 9/5.

Yine bu beyti Kurtubî ve Şevkanî, [مَرَصَدٌ] kelimesinin gözetmek anlamında ismi mekân olduğu şeklinde istişhâd etmişlerdir. Esmâ'î ise yol anlamına gelen bir isim olduğu şeklinde istişhâd etmiştir.²⁶⁷

أَفْسَدُ النَّاسِ خُلُوفٌ خَلَفُوا قَطَعُوا الْإِلَّاءَ وَأَعْرَاقَ الرَّحِمِ

“Anlaşmazlıklar insanları bozdu. Ayrıldılar, sözünde durmadılar ve akrabalık ilişkilerini kestiler.”

Bu beyti Ma'mer bn Müsenna'nın [الْإِلَّاءُ] kelimesinin [الْقَرَابَةُ] anlamına geldiğini temellendirmek için söylediği rivayet edilmiştir. Ebû Hayyân bu beyti, [كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَلَا ذِمَّةً] “Eğer onlar size üstün gelselerdi, ne akrabalık (bağlarını), ne de antlaşma (yükümlülüğünü) gözetirlerdi.”²⁶⁸ Ayet-i kerimesinde geçen [الْآ] kelimesinin [الْقَرَابَةُ] anlamına geldiği şeklindeki temellendirmenin yanlış olduğunu ifade etmek için zikretmiştir. Nitekim Ebû Hayyân'a göre burada doğru olan [الْآ] kelimesinin [الْقَرَابَةُ] anlamında değil de [الْعَهْدُ] anlamında olduğudur.²⁶⁹

Kurtubî, İbn Atıyye, Maverdi gibi müfessirler de beyitte zahir olan mananın [الْقَرَابَةُ] olmadığı bilakis buradaki mananın [الْعَهْدُ] olduğunu ifade etmişlerdir.²⁷⁰

Ebû Hayyân bunları zikrettikten sonra [الْإِلَّاءُ] kelimesini [الْقَرَابَةُ] anlamına geldiğini Hassân b. Sâbit'in şu beytiyle temellendirmiştir:

²⁶⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 8/74; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temimî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-Vatan, 1977), 2/289; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, *Fethu'l-Kadîr* (Beyrut: Daru ibni kesîr, 1414), 2/385

²⁶⁸ et-Tevbe 9/7.

²⁶⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, 5/364.

²⁷⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-Hicr, 2001) 11/358; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Muhârrerü'l-vecîz* (Beyrut: Darul'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1422), 3/10. Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l'uyûn* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, ts.) 2/343.

لَعَمْرُكَ أَنَّ لَكَ مِنْ قُرَيْشٍ كُلُّ السَّقْبِ مِنْ رَأْلِ النَّعَامِ

“Ömrüne yemin olsun ki! Senle Kureyş’in yakınlığı deve kuşu yavrusuyla deve yavrusu arasındaki yakınlık (benzerlik) gibidir.”

Beytin Hassân bn Sâbit’e ait olduğu rivayet edilmektedir. Rivayetlere göre söz konusu beyti Hassân bn Sâbit’e, Haris bn Hişâm’ı hicvetmek için söylemiştir.²⁷¹

Beyitte [إِنَّ لَكَ] (şüphesiz ki senin yakınlığın) kelimesi [الْقَرَابَةُ] (akrabalık, yakınlık) anlamında kullanılmıştır. Bu beyti istişhâd eden müfessirler [الَّ] kelimesinin yakınlık anlamında kullanıldığı konusunda ittifak etmişlerdir.

أَبَى الضَّيِّمِ وَالنُّعْمَانُ يَحْرِقُ نَابَهُ عَلَيْهِ فَأَقْضَى وَالسُّيُوفُ مَعَاقِلُهُ

“N’umân ona kızdığı halde o zulme karşı çıktı ve kılıçlar onun kalesiyken o çıktı”

Bu betyit, Zuheyr b. Ebî sülma, İbn Huzeyfe’yi methetmek için söylemiştir.²⁷² Ebû Hayyân bu beyti [وَتَأْبَى فُلُوهُمْ وَأَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ] “oyşa kalpleri buna karşı çıkıyor.

Onların pek çoğu fasık kimselerdir”²⁷³ ayet-i kerimesinde geçen [تَأْبَى] maddesinin şiddetli bir şekilde karşı çıkmak, engel olmak anlamına gelen [مَنَعَ] fiiliyle aynı manada kullanıldığını temellendirmek için istişhâd etmiştir.²⁷⁴ Ayrıca Müelllif aynı beyti, [ثُمَّ]

[أَفْضُوا إِلَيَّ وَ لَا تَنْظُرُونَ] “sonra benimle olan hükmünüzü verin ve bana bir an bile mühlet vermeyin”²⁷⁵ ayet-i kerimesindeki [أَفْضُوا] fiilinin başka bir kıraate göre [أَفْضُوا]

²⁷¹ Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-masûn*, 6/19

²⁷² Müberred, *el-Kâmil*, 3/89

²⁷³ et-Tevbe 9/8.

²⁷⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 5/364.

²⁷⁵ el-Yunus 10/71.

şeklinde okunduğunu zikretmiştir. Zikredilen bu kıraatte [أَفْضُوا] fiilinin [اِنْتَهَوْا] anlamına geldiğini istişhâd etmiştir.²⁷⁶

وَكَمْ مَوْطِنٍ لَوْلَايَ طِحَتْ كَمَا هَوَى بِأَجْرَامِهِ مِنْ فُلَّةِ النَّبِيِّ مُنْهَوَى

“(Savaşta), Nice yerler varki! Eğer ben olmasaydım, Uçurumun ucundan bütün ağırlığıyla düşen kimsenin kaybolup gittiği gibi sende gitmiştin”

Yukarıdaki beyit Yezid İbn Abdi’l-Hakem es-Sekafi’ye nispet edilmektedir. Bu beyiti, Yezid B. Abdi Rabih’in kasidesinde geçen bir bölüme işaret etmek için söylediği rivayet edilmiştir.²⁷⁷ Ebû Hayyân bu beyti, [لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ] “Andolsun, Allah birçok yerde ve Huneyn savaşı gününde size yardım etmiştir.”²⁷⁸ ayet-i kerimesinde geçen [مَوَاطِنُ] kelimesinin makam, mevki, yer, konum ve pozisyon anlamlarına gelen [مَوْفٍ] ve [مَقَامٌ] kelimeleriyle aynı anlamda kullanıldığını temellendirmek için istişhâd etmiştir.²⁷⁹ Ayrıca, meşhur müfessirlerden, Zemahşeri ve Ebû Zehra da Tevbe sûresinin 24. Ayetinde geçen [مَوَاطِنُ] kelimesini anlamlandırmak için bu beyti istişhâd etmiştir.²⁸⁰ İmam Kurtubî²⁸¹ ise وَ النَّجْمُ إِذَا هَوَى “Battığı zaman yıldız andolsun ki”²⁸², ayet-i kerimesinde geçen [هَوَى] kelimesinin dibe düşmek, kaybolmak, yıkılmak ve çökmek [سَقَطَ إِلَى الْأَسْفَلِ] anlamına geldiğini temellendirmek için istişhâd etmiştir.

وَمَا يَدْرِي الْفَقِيرُ مَتَى غِنَاهُ وَمَا يَدْرِي الْغَنِيُّ مَتَى يَعِيلُ

²⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 6/89.

²⁷⁷ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Hâşiye ‘alâ Tefsîri’l-Beyzâvî* (Beyrut: Daru’s-Sadîr), 5/57.

²⁷⁸ et-Tevbe 9/24.

²⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 5/364.

²⁸⁰ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dar’ul-Kitabi’l-Arabî, 1407), 2/258; Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, (Daru’l-Fikri’l-Arabî, ts.) 6/ 3265.

²⁸¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 17/84.

²⁸² en- Necm, 53/1.

“Fakir ne zaman zengin olacağını bilemez, zengin de ne zaman fakir olacağını bilemez.”

Beyit, Cahiliye şairlerinden, Uheyhe İbnü'l-Culah el-Harîşî el-Evsi Ebû Amr'a nispet edilmektedir.²⁸³ Ebû Hayyân [وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيَكُمْ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ] “Eğer yoksulluktan korkarsanız, Allah dilerse lütfuyla sizi zengin kılar. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”²⁸⁴ ayet-i kerimesinde geçen [عَيْلَةً] maddesini îzah ettikten sonra kelimenin [الْفَقْرُ] (fakirlik) anlamına geldiğini temellendirmek için yukarıdaki beyti istişhâd etmiştir. Ayrıca Ebû Hayyân aynı beyti, duha sûresinde geçen [وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى] “Seni ihtiyaç içinde bulup da zengin etmedi mi?”²⁸⁵ ayet-i kerimesinde geçen [عَائِلًا] maddesini izah ederken de kelimenin anlamını pekiştirmek için istişhâd etmiştir.²⁸⁶ Bu beyti, Ebû Hayyân dışında diğer müfessirlerden, et-Taberî, Zeccâc, Maverdî, İbn Atıyye, Kurtubî ve Şevkânî gibi müfessirler de istişhâd etmişlerdir.²⁸⁷

لَوْ خِفْتُ هَذَا مِنْكَ مَا نِلْتَنِي حَتَّى تَرَى حَيْلًا أَمَامِي تَسِيحُ

“Bundan dolayı senden korksaydım bana ulaşamazdın, atların önümde sel gibi akıp gittiğini görürdün.”

Beyitin, cahiliye dönemi birinci tabaka şairlerinden olan²⁸⁸ Tarafe b.Abd'e ait olduğu rivayet edilmektedir.²⁸⁹ Ebû Hayyân, [فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ]

²⁸³ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* 5/559.

²⁸⁴ et- Tevbe 9/28.

²⁸⁵ ed-Duha, 8.

²⁸⁶ Ebû Hayyân *el-Bahru'l-muhîr*, 10/497

²⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14/192. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* (Beyrut: Alemlü'l-Kutub, 1988), 1/368. Mâverdî, *en-Nüket ve'l'uyûn*, 6/295. İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, nşr: Heyet (Fas, 1977), 3/21. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/106 (beyti, üç farklı ayet için istişhâd etmiştir). Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/399 (beyti, üç farklı ayet için istişhâd etmiştir)

²⁸⁸ Hayruddin b.muhammed b. Muhammed b. Ali b. Faris ez-Zerkelî ed-Dimeşki, *el-A'lam*, (Beyrut: Daru'l-İlm, 2002), 2/225.

²⁸⁹ Şevkani, *Fethu'l-Kadîr*, 2/380.

[مُعْجِزِي اللَّهِ وَأَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ] “Yeryüzünde dört ay daha dolaşın. Şunu bilin ki, siz Allah'ı âciz bırakacak değilsiniz; Allah ise, inkârcuları perişan edecektir”²⁹⁰ ayet-i kerimesinde geçen, [فَسِيحُوا] maddesinde kelimeyi izah ettikten sonra, anlamı te'kid etmek için yukarıdaki şiiri istişhâd etmiştir.

es-Semîn el-Halebî, Siracu'd-Dîn en-Nu'manî ve eş-Şevkanî gibi bazı müfessirler de, ilgili ayettin aynı maddesinde geçen kelimeyi izah ettikten sonra anlamı te'kid için bu beyti istişhâd etmişlerdir.²⁹¹

إِذَا مَا سَلَحْتَ الشَّهْرَ أَهَلَّلْتَ مِثْلَهُ كَفَى قَاتِلًا سَلَحَ الشُّهُورِ وَإِهْلَالَ

“Bir aydan çıkar çıkmaz benzeri bir aya giriyorsun. Katil olmak için (ayları heba ederek) bir aydan çıkıp diğerine girmen yeterlidir.”

[فَإِذَا أَنْسَلَخَ الْأَشْهُرَ الْحُرُمَ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْصُرُوهُمْ]

[وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ] “Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin”²⁹² ayet-i kerimesinde geçen [أَنْسَلَخَ] maddesini, girilen aydan peyderpey çıkmak şeklinde îzah ettikten sonra yukarıdaki beyti, kelimenin anlamını pekiştirmek için istişhâd etmiştir. Yukarıdaki beyti, Sa'lebî ve Şevkânî gibi müfessirler de istişhâd etmişlerdir.²⁹³

وَلَا يُجْهِمُ فِي كُلِّ مَبْدَى وَمُحْضَرٍ إِلَى كُلِّ مَنْ يُرْجَى وَمَنْ يَتَخَوَّفُ

“Onların kendisinden korkulan ve kendisinden bir şey umulan insanlara ulaşmak için, her başlanan ve geline noktada sırdaşları vardır.”

²⁹⁰ et-Tevbe 9/2.

²⁹¹ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maşûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*, (Dimaşk: Daru'l-Kalem, ts.), 6/6; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî b. Âdil en-Nu'mânî *ed-Dimaşkî, el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 8/10. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/380.

²⁹² et-Tevbe 9/5.

²⁹³ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *Tefsîrû's-Sa'lebî*, (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 2002), 5/11; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/384.

Beyit'in 'Ubade bn sabit'e ait olduğu rivayet edilmektedir.²⁹⁴

Ebû Hayyân,

[أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا

وَلِيَجْزِيَ الْوَلِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ وَلِيَجْزِيَ الْوَلِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

mü'minlerden başkasını kendilerine sırdaş edinmeksizin cihad edenleri ayırt etmeden bırakılacağınızı mı sandınız? Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır”²⁹⁵ ayet-i

kerimesinde geçen [وَلِيَجْزِيَ الْوَلِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ] maddesinin, [وَلِيَجْزِيَ الْوَلِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ] maddesinin,

[وَلِيَجْزِيَ الْوَلِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ] bir adamın velîce'si demek; o adamı insanlar içerisinde gizli

işleri için yetkilendirdiği kişi demektir. Bu kelimenin çoğulu [وَلِيَجْزِيَ الْوَلِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ] şeklindedir.

[وَلِيَجْزِيَ الْوَلِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ] sırdaş anlamına gelen [وَلِيَجْزِيَ الْوَلِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ] kelimesi ile aynı anlama geldiğini izah ettikten

sonra,²⁹⁶ bu beyti istişâd etmiştir. Nitekim beyitte geçen, [وَلِيَجْزِيَ الْوَلِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ] kelimesi [وَلِيَجْزِيَ الْوَلِيَّ وَالْمُؤْمِنِينَ]

yani sırdaş anlamında kullanılmıştır.

Ayrıca bu beyti, İbn Atıyye, Semîn el-Halebî ve Siracu'd-Dîn en-Nu'manî gibi müfessirler de Ebû Hayyân ile aynı anlamda istişâd etmişlerdir.²⁹⁷

كَسَدَنَ مِنَ الْفَقْرِ فِي قَوْمِهِنَّ وَقَدْ زَادَهُنَّ مَقَامِي كُسُودًا

“O (bayanlar) Fakirlikten dolayı kavmi arasında kalakaldılar, onların evde kalmaları kayıplarını arttırdı.”²⁹⁸

Ebû Hayyân bu beyti, İbn Mübarek'in,

²⁹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/384.

²⁹⁵ Et-Tevbe 9/16.

²⁹⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/384.

²⁹⁷ İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz*, 3/14; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-maşûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*, 6/29, ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, 10/41.

²⁹⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/391.

[قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا

يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ]

De ki: "Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz bir ticâret ve beğendiğiniz meskenler size Allah'tan, peygamberinden ve onun yolunda cihattan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin! Allah fasık topluluğu doğru yola erdirmez."²⁹⁹ Ayet-i kerimesine yaptığı yorum üzerine istişâd etmiştir. Nitekim İbn Mübarek'e göre ayet-i kerimede geçen [تِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا] ibaresiyle kastedilmek istenen, görücü azlığından dolayı evde kalmış kızlardır. Ebû Hayyân, İbn Mübarek'in bu görüşüne katılmamakla beraber böyle bir yorumun mümkünlüğünü yukarıdaki beytle temellendirmiştir. Beytte geçen [كَسَدٌ] kelimesiyle evde kalan kızlar kastedilmiştir

Söz konusu beyti Sa'lebi, Kurtubi ve Şevkânî gibi müfessirlerde Ebû Hayyân ile aynı doğrultuda istişâd etmişlerdir.³⁰⁰ Ancak Şevkânî, bu beytin her ne kadar ayet-i kerimede geçen [كَسَادٌ] kelimesinin görücü bulamayan kızlar anlamına geldiğine delalet etse de, ayet-i kerimede geçen [تِجَارَةٌ] kelimesinin bu anlamda olmadığını ifade etmiştir.³⁰¹

لَئِنْ حَلَلْتَ بِجَوْفِي بَنِي أَسَدٍ فِي دِينِ عَمْرٍو وَحَلَلْتَ بَيْنَنَا فَدَكُّ

"Eğer ki beni Esed kabilesinin içine yerleşir, Amr'ın itaati altına girersen ve aramıza da fedek arazisi girerse..."³⁰²

²⁹⁹ et-Tevbe 9/24

³⁰⁰ Sa'lebi *Tefsîrû's-Sa'lebi*, 5/22; Kurtubi, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/95; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* 2/395.

³⁰¹ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/395

³⁰² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr* 5/400.

Beyit, Züheyr b. Ebî Selmâ'nın el-Haris İbnü'l-Verka'nın esir aldığı kölesi Yesar için söylediği kasideden alınmıştır.³⁰³ Beytte geçen [حَلَلْتُ] kelimesi kaynakların çoğunda [حَالَتْ] şeklinde [بجوئي] ibaresi ise [بِجَوِّي] şeklinde geçmektedir.³⁰⁴

Ebû Hayyân, bu beyti,

[قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ]
[الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ] “Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın.”³⁰⁵ Ayet-i kerimesinde geçen [دِينَ] maddesini anlam açısından temellendirmek için istişhâd etmiştir. Beytte geçen [دِينَ] kelimesi [طَاعَةً] (itaat etmek) ve [خَضَعَ] (boyun eğmek) anlamlarına gelmektedir.

Müfessirlerden, bu beyti bir istişhâd materyali şeklinde ilk olarak Mecazu'l-Kur'ân sahibi Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsenna kullanmıştır.³⁰⁶ Daha sonraki dönemlerde, Taberî, Ebû Hilal el-Askeri, Se'âlebi, İbn Atıyye, Kurtubi ve daha birçok müfessir bu beyti istişhâd etmişlerdir.³⁰⁷

نَجْرِيكَ أَوْ تُنِّي عَلَيْكَ وَإِنْ مِنْ أُنْتَى عَلَيْكَ بِمَا فَعَلْتَ فَقَدْ جَرَى

“(İyilik yaptığın kişi) ya seni över yahut sana karşılığını verir. Şüphesiz ki yaptığın bir şeyden dolayı seni öven senin karşılığını vermiştir.”³⁰⁸

³⁰³ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 5/554.

³⁰⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/400.

³⁰⁵ et-Tevbe 9/29.

³⁰⁶ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzü'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1381), 1/255.

³⁰⁷ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 14/198. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir* (Kahire: Mektebetü's-Sekafetu'd-Diniyye, 2017), 1/218; es-Sa'lebi, *Tefsîrü's-Sa'lebi*, 5/28; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/555. Kurtubi, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/145.

³⁰⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/401.

Beyit, Sa'ye İbn 'Urayd İbn 'Âdyâ el-Yehûdi'³⁰⁹ ye aittir.³¹⁰ Mevcut kaynaklarda Hz. Aişe'nin bu beyti okurken, Hz. Muhammed'in (s.a.v) onu duyduğu, güzel bulduğu ve onayladığı zikredilmektedir.³¹¹

Ebû Hayyân bu beyti, [حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ] “*Küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın.*”³¹² Ayet-i kerimesinde geçen [جِزْيَةٌ] maddesinin anlamını pekiştirmek için istişhâd etmiştir. Zira Ebû Hayyân'a göre ayet-i kerimede geçen bu kelime [كَافًا] (mükâfat, ödül) anlamında kullanılmıştır. Yani ehli kitaptan alınan cizye aslında devletin kendilerine sağladığı güvenli ortam karşılığında verdikleri bir karşılık, bir mükâfattır.³¹³

Yukarıdaki beyti, tefsirde bir istişhâd materyali olarak ilk defa Ebû Hayyân'ın kullanmış olması muhtemeldir. Nitekim tespit edildiği kadarıyla Ebû Hayyân'ın da istifade ettiği, Ebû Ubeyde, Kurtubî, İbn Atıyye ve Zemahşerî gibi filolojik tefsir müellifleri bu beyti bir istişhâd materyeli olarak kullanmamışlardır. Ancak Ebû Hayyân'dan sonra, Hasan el-Hatîb (ö. 1985) ve Tantavi (ö. 2010) gibi müfessirler de bu beyti istişhâd etmişlerdir. Ayrıca Cürcânî ve Ebû Hilâl el-Askerî gibi belâğat yazarları da bu beyti zikretmişlerdir.³¹⁴

فَاتْلَهَا اللَّهُ تَلْحَانِي وَقَدْ عَلِمْتُ أَنِّي لِنَفْسِي إِفْسَادِي وَإِصْلَاحِي

“Allah ona lanet etsin! O benim ifsadımın da ıslahımın da kendime olduğunu bildiği halde beni nasıl kınar.”³¹⁵

³⁰⁹ Mutekaddim sairlerindendir. Vefası ile meşhur olan samuel'in kardeşidir. İslam dönemine ulaşmamıştır. sa'leb ve esed adında iki oğlu olmuştur. İkisi de Müslüman olmuş peygamber (sav) daha hayatta iken vefat etmişlerdir. (Detaylı bilgi için bk. Mu'cemuş-Şuerai'l-Arab,1/1393).

³¹⁰ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, (Beyrut: Daru'l-fikr, ts.), 1/352.

³¹¹ Nasıru'd-Dîn el-Esed, *Masdiru's-şi'ri'l-cahilî* (Mısır: Daru'l-Meârif, 1998), 212.

³¹² et-Tevbe 9/29.

³¹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/401.

³¹⁴ Abdulkirim Mahmud Yunus Ahmed Hasan el-Hatîb, *et-Tefsiru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân* (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1970) 10/203. Muhammed Seyyid Tantâvî, *et-Tefsirü'l-Vasit* (Mısır: Daru'n-Nahda, 1997), 6/252. Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâ'ilü'l-Î'câz* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye,1412), 24. el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, 1/352.

³¹⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/403.

Beyit tebe-i tâbiünden olan meşhur hadis ravisi İbbân İbn Tağlib'e aittir. Ebû Hayyân bu beyti [يُضَاهِيُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ] “Onların bu sözleri daha önce inkâr etmiş kimselerin söylediklerine benziyor. Allah onları kahretsin. Nasıl da haktan çevriliyorlar.”³¹⁶ ayet-i kerimesinde geçen [قَاتَلَ] maddesinin burada öldürmek manasında değil de [لَعَنَ] (lanet etmek) anlamında kullanıldığını temellendirmek için istişhâd etmiştir.³¹⁷

Beyti Ebû Hayyân dışında Se'alebi, Mâverdi ve Şevkânî gibi müfessirlerde aynı doğrultuda istişhâd etmişlerdir.³¹⁸

Yine [قَاتَلَ اللَّهُ] ibaresinin hayır ve şer için kullanılan bir taaccub manasını da ihtiva ettiğini Ebû Hayyân aşağıdaki beyitle istişhâd etmiştir.

يَا قَاتَلَ اللَّهُ لَيْلَى كَيْفَ تُعْجِبُنِي وَأُخْبِرُ النَّاسَ أَنِّي لَا أُبَالِيهَا

“Aman Allah'ım Leyla ne kadar dahışuma gidiyor. Hâlbuki ben insanlara onu önemsemediğimi söylüyorum.”³¹⁹

Beyitin esmâi'ye ait olduğu rivayet edilmektedir.³²⁰

Beyitte geçen [قَاتَلَ] beddua veya karşılıklı savaşmak anlamında kullanılmamıştır. Sadece şaşkınlık ve hayret ifade etmek için kullanılmıştır.³²¹

عَلَى شَدِيدٍ لَحْمُهُ كَنَازٌ بَاتَ يُنَزِّنِي عَلَى أَوْفَازٍ

“(Bineğim), katı ve etine dolgundur. Onun üzerine bindiğim zaman hızlanır ve beni üzerinde hoplatır.”³²²

³¹⁶ et-Tevbe 9/30.

³¹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/403.

³¹⁸ Sa'lebî, *Teşîrü's-Sa'lebî*, 5/34; el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l'uyûn*, 2/354; Şevkânî, *Fethu 'l-Kadîr*, 2/403.

³¹⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/403.

³²⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 16/187.

³²¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/403.

³²² Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/409.

وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُوهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ [Ebû Hayyân bu beyti,

[بَعْدَابِ أَلِيمٍ] “Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele.”³²³ ayet-i kerimesinde geçen [يَكْنِزُونَ] maddesini izah etmek için istişhâd etmiştir.

كَنْزٌ lügatte [الْجُمْعُ] (toplamak) ve [الضَّمُّ] (bir araya getirmek) anlamlarına gelmektedir.³²⁴ İbn Atıyye’ye göre içerisinden zekâtı çıkarılmamış olan bütün toplanmış mallar için [كَنْزٌ] kelimesi kullanılmaktadır. Şayet bulunan definenin içerisinden zekâtı çıkarılmışsa buna [كَنْزٌ] denilmez bilakis [خِزَانَةٌ] denilir.³²⁵ Yine beyitte de görüldüğü üzere bu kelime sadece altın ve gümüş madenleri için kullanılmamakta farklı alanlarda da kullanılmaktadır.

Yukarıdaki beyti Ebû Hayyân dışında, İbn Atıyye, semîn el-Halebi ve en-Nu’manî gibi müfessirler de bir istişhâd materyali olarak kullanmışlardır.³²⁶

سُبُوحًا جَمُوحًا وَإِخْصَارَهَا كَمَعْمَعَةِ السَّعْفِ الْمَوْقَدِ

“At tıpkı tutuşturulmuş bir hurma yaprağının sesi gibi hızlıca gidip geliyor.”³²⁷

Beyit cahiliye şairlerinden imru’ül-Kays b. Hucr’a³²⁸ aittir.³²⁹

وَقَدْ جَمَحْتُ جَمَاحًا فِي دِمَائِهِمْ حَتَّى رَأَيْتُ دَوِي أَجْسَامِهِمْ جَمْدُوا

“Onların kanlarını akıtmakta kadar hızlı davrandım ki onların yakınlarının bile sönüp kaldıklarını gördüm.”³³⁰

³²³ et-Tevbe 9/34.

³²⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 5/409.

³²⁵ İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü’l-vecîz*, 3/28

³²⁶ İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü’l-vecîz*, 3/28; el-Halebî, *ed-Dürri’l-maşûn fî ‘ulûmi’l-Kitâbi’l-meknûn*, 6/42. ed-Dimaşkî, *el-Lübâb fî ‘ulûmi’l-Kitâb*, 10/79.

³²⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 5/410.

³²⁸ Necid’de doğmuştur. Kinde’nin son hükümdarı Hucr’un oğludur. Soyu Güney Arabistan’da yerleştikleri kabul edilen Kahtâniler’e dayanır. Kabilesinin Yemâme bölgesinde Muşakkar denilen yerde veya Himyerîler zamanında Hadramut’ta yerleştiği bilinmektedir. Asıl adının Hunduc, Adî veya Müleyke olduğu kaydedilmektedir. (Detaylı bilgi için bk. Mu’cemuş-Şuerai’l-Arab, 1/1393)

³²⁹ Ahmet el-Ferahandî, *Kitabu’l-ayn*, 1/95.

Beyit, cahiliye şairlerinden Mühelhil b. Rebia³³¹, ya aittir.³³²

Ebû Hayyân yukarıda zikrettiğimiz bu iki beyti, [لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَعَارِزًا أَوْ مَدْحَلًا] “Eğer sığınacak bir yer veya (gizlenecek) mağaralar yahut girilecek bir delik bulsalar, hemen koşarak oraya kaçarlardı.”³³³ ayet-i kerimesinde geçen [يَجْمَحُونَ] maddesini anlamlandırmak için istişhâd etmiştir.

Ebû Hayyân’ın ayette geçen [جَمَحَ] kelimesini anlamlandırması [نَفَرَ بِاسْرَاعٍ] (hızlı bir şekilde kaçmak) şeklindedir.³³⁴ Ayrıca yuları ile dizginlenemeyen hızlı atlar içinde [فَرَسٌ جُمُوحٌ] tabiri ile bu kelime kullanılmıştır. Dolayısıyla ayette bu kelimeyle kastedilmek istenen, bazı meallerde³³⁵ olduğu gibi sadece yönelmek değil, zikredilen yerlere yönelip hızlıca kaçmaktır.

Yukarıda zikredilen beyitleri Ebû Hayyân dışında Seâlebî, Kurtubî, Siracu’-d-Dîn en-Nu’mânî ve Şevkânî gibi müfessirler de bir istişhâd materyali olarak kullanmışlardır.³³⁶

أَلَسْنَا النَّاسِئِينَ عَلَى مَعَدٍّ شُهُورَ الْحِلِّ نَجْعُلُهَا حَرَامًا

“Helal ayları saymayı erteleyip onları haram kılan bizler değiliz.”³³⁷

Beyit, Cahiliye şairlerinden Kinâne kabilesinin meşhur şairi Umeyr b. Kays el-Kinânî³³⁸’ye aittir. Beyit tema açısından iftihar türü içerisinde değerlendirilmiştir.³³⁹

³³⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 5/410.

³³¹ Asıl ismi, Ebû Leylâ Mühelhil (Adî) b. Rebîa b. Hâris b. Mürre et-Tağlibîdir. (ö. 525 civarı), Necid halkından ve Tağlib kabilesinin Benî Cüşem b. Bekir soyundan olup önde gelen bir aileye mensuptur. Yakışıklı ve güzel konuşan bir genç olarak kadınlarla geçen bir iştret ve eğlence hayatı yaşamıştır. Haberleri ve şiirleri zamanımıza ulaşan en kadim Arap şairlerindendir ve muallaka sahibi İmrûülkays b. Hucr’ün dayısıdır.

³³² Sa’lebî, *Tefsîrü’s-Sa’lebî*, 5/55.

³³³ et-Tevbe 9/57.

³³⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 5/410.

³³⁵ *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Mustafa İslamoğlu (İstanbul: Düşün yayın evi, 2008), et-Tevbe 9/57.

³³⁶ Sa’lebî, *Tefsîrü’s-Sa’lebî*, 5/55. Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 8/166; ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fi’ulûmi’l-Kitâb*, 10/119; eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 2/423.

³³⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 5/417.

³³⁸ Daha çok cezlu’t-Ta’an ismiyle bilinmektedir. Ebû vafir şeklinde künyelenmiştir.

إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحْلُونَهُ عَامًا وَيُخْرِجُونَهُ [Ebû Hayyân bu beyti,

[عَامًا لِّيُؤَاطِئُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيَحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ زَيْنَ لَهُمْ سُوءَ أَعْمَالِهِمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ]

“Haram ayları ertelemek, ancak inkârda daha da ileri gitmektir ki bununla inkâr edenler saptırılır. Allah'ın haram kıldığı ayların sayısına uygun getirip böylece Allah'ın haram kıldığını helal kılmak için Haram ayı bir yıl helâl, bir yıl haram sayıyorlar. Onların bu çirkin işleri, kendilerine süslenip güzel gösterildi. Allah inkârcı toplumu doğru yola iletmez”³⁴⁰ ayet-i kerimesinde geçen [النَّسِيءُ] maddesini izah etmek için

istişhatte bulunmuştur. Bu kelime mana olarak [أَخَّرَ] (ertelemek, geciktirmek, sonraya bırakmak) anlamına gelmektedir. Ayet-i kerimede bir haram ayın hürmetini menfaat icabı diğer aylara ertelemekten bahsetmektedir. İmam Şevkânî'ye göre haram ayları erteleme işini ilk olarak Kinâne kabilesine mensup olan ve kendisine Huzeyfe b. Atîd denilen bir kişi ihdas etmiştir.³⁴¹ Yine beyitte kendisine işaret edilen kişi bu şahıstır.

Bu beyti Ebû Hayyân dışında bir istişhâd materyali olarak, İbn Kesîr, Tahir b. Aşur ve el-Cezâirî gibi müfessirler de istişhâdde bulunmuşlardır.³⁴²

Ebû Hayyân kelimenin anlamını pekiştirme açısından bu beyte ek olarak aşağıdaki beyti de istişhâd etmiştir.

نَسُّوْا الشَّهَوْرَ بِهَا وَكَانُوا أَهْلَهَا مِنْ قَبْلُكُمْ وَالْعُرُّ لَمْ يَتَحَوَّلْ

“Onlar (Mekke ehli) sizden önce orali (Mekke) olmalarıyla beraber haram ayları ertelediler. Onların böyle yapmalarına rağmen izzet ve şerefleri değişmemiştir.”³⁴³

Beyit, mütekaddimun dönemi şairlerinden Kummeyt el-Esedî'ye nisbet edilmektedir.³⁴⁴

³³⁹ Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, (Kahire: Daru'l-Kutub ve'l-Vesaiku'l-Kavmiyye, 1423), 1/166.

³⁴⁰ et-Tevbe 9/37.

³⁴¹ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/410

³⁴² Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsu'd-Dîn (Betrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1999), 4/112; İbn b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 18/131. Cabir b. Musa b. Abdulkadir b. Cabir Ebûbekir el-Cezairî, *Eyseru't-tefasir*, (Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2003), 2/367.

³⁴³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîd*, 5/417.

Yukarıdaki beytin ilgili ayet-i kerimedeki maddeye delalet eden yönü beyitte geçen [نَسْتَوْو الشُّهُور] kelimesinin [أَخَر] anlamında kullanılmasıdır.

فَلَيْتَ لَنَا مِنْ مَاءٍ زَمْزَمَ شَرِبَةً مُبَرَّدَةً بَاتَتْ عَلَى طَهْيَانٍ

“Keşke zemzem suyu Tahayan’da bırakılmış bir soğuk su olsaydı.”

Yukarıdaki beytin kime ait olduğu tam bilinmemekle beraber Ebû Alî,³⁴⁵ bir bedeviye ait olduğu³⁴⁶ ve Ya’la İbn Ahvel³⁴⁷ gibi şairlere nisbet edilmektedir.

Ebû Hayyân bu beyti, [أَرْضَيْتُمُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا]

[قَلِيلٌ] “Yoksa ahiretten vazgeçip dünya hayatını mı seçtiniz? Oysa ahirete göre dünya hayatının yararı, pek az bir şeydir”³⁴⁸ ayet-i kerimesinde geçen [مِنْ] maddesini izah etmek için istişhâd etmiştir. Ayet-i kerimede geçen harfî cer [بَدَل] (bedel, alternatif) anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla burada vurgulanmak istenen ahiret hayatına karşılık dünya hayatının tercih edilmesidir.³⁴⁹

Yukarıdaki beyti Ebû Hayyân dışında bir istişhâd materyali olarak; Kirmanî, Cemalu’d-Dîn Ebû’l-Ferec ve Nîsâbü’rî gibi Müfessirler de kullanmıştır.³⁵⁰ Ayrıca İbn Manzûr³⁵¹ ve Zebîdî³⁵² gibi dil bilginleri sözlük çalışmalarında kelimeyi anlamlandırma açısından bu beyti istişhâd etmişlerdir.

دَعِ الْمَكَارِمَ لَا تَرْحَلْ لِبُعَيْتِهَا وَافْعُدْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الطَّاعِمُ الْكَاسِي

³⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 16/325.

³⁴⁵ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nîsâbü'ri, *Ġarâ'ibü'l-Kur'an ve reġâ'ibü'l-Furkân* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416), 2/112.

³⁴⁶ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdi el-Basrî, *el-Cemhere* (Beyrut: Daru'l-İlm, 1987), 3/1313.

³⁴⁷ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn, *Lisânü'l-'Arab*, 15/477.

³⁴⁸ et-Tevbe 9/38.

³⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/419-420.

³⁵⁰ Ebû'l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî, *Ġarâ'ibü't-tefsîr ve 'acâ'ibü't-te'vîl* (Beyrut: Müessesetu Ulûmi'l-Kur'an), 1/165. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Baġdâdî, *Zâdû'l-meşîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-Arabî, 1422), 1/598. Nîsâbü'ri, *Ġarâ'ibü'l-Kur'an ve reġâ'ibü'l-furkân*, 2/112

³⁵¹ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn, *Lisânü'l-'Arab*, 15/477.

³⁵² Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseyinî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (Daru'l-Hidaye, ts), 38/358.

“Cömertlik etmeyi bırak onun peşinden gitme, Oturduğun yerde kal, sen ancak yiyip giyen birisin!”³⁵³

Beyit, hiciv temalı şiirleriyle ön plana çıkan, muhadram şairlerinden Hutay’e’ye aittir.³⁵⁴

Rivayetlere göre Hutay’e yukarıdaki beyitle Zibrikan b. Bedr’i hicv etmiştir. Bunun üzerine Zibrikan, Hutay’e’yi Hz. Ömer’e şikâyet etmiştir. Hz. Ömer beyti Hassan b. Sabit’e incelettikten sonra Hutay’e’yi hapse atmıştır. Merhamet içerikli şiirler nazmeden Hutay’e, Abdurrahman b. Avf’ında şefaatiyle serbest bırakılmıştır. Hutay’e yukarıdaki beyitlerden sonra kimseyi hicvetmeyeceğine dair Hz. Ömer’e söz verse de Ömer’in vefatından sonra hicve devam etmiştir.³⁵⁵

Ebû Hâyyan bu beyti; [وَقِيلَ افْعُدُوا مَعَ الْفَاعِدِينَ قَالَ] “*Oturun, oturan âcizlerle beraber*”³⁵⁶ âyeti kerîmesinde geçen [افْعُدُوا] maddesini açıklamak için istişhâd etmiştir. Ebû Hayyân’a göre bu madde ayetteki kullanım konumu itibariyle, [التَّخَلُّفِ] “geri kalma” ve [التَّرَاخِي] “gevşeme” anlamlarına gelmektedir. Yine Ebû Hayyân’a göre sûrenin son pasajlarında geçen رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ “*Onlar geride kalan (kadın ve çocuk)larla birlikte olmaya razı oldular.*” ayeti kerimesi de yukarıdaki anlamlandırmayı destekler nitelikte bir veridir.³⁵⁷ Zira ayette geçen [الْخَوَالِفُ] geride kalanlar anlamına gelmektedir. Münafıklardan bazı kimselerin, “*Oturun, oturan âcizlerle beraber*” şeklindeki söylemleri, “*Onlar geride kalan (kadın ve çocuk)larla birlikte olmaya razı oldular*” ayetinde lafız olarak farklı olsa da muhteva olarak aynı şekilde tekrar dile getirilmiştir.

³⁵³ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 5/429.

³⁵⁴ el-Cumahî, *Tabakâtü fuhûli’s-suarâ*, 1/116.

³⁵⁵ Ebü’l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *el-Ağânî* (Beyrut: Daru’s-Sekâfe, 1962), 2/155-157. Ramazan Meşe, *Endülüs Arap Şiirinde Özür ve Merhamet* (Kayseri: Kimlik Yayınları 2019), 69-70

³⁵⁶ et-Tevbe 9/46

³⁵⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 5/29.

Filolojik eser te'lif eden birçok müellif, Hutay'e'ye ait olan bu beyti birçok yerde istişhâd materyali olarak kullanmışlardır.³⁵⁸

أَرَانَا مُوَضِّعِينَ لِأَمْرِ غَيْبٍ وَنُسَحْرُ بِالطَّعَامِ، وَبِالشَّرَابِ

“Biz yeme ve içmeyle aldanırken, ölüme koşanlar bize gösterildi”³⁵⁹

Beyit muallaka-ı seba' şairlerinden İmr'u'ül-Kays'a aittir. Ebû Hayyân bu beyti, [وَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمْ الْفِتْنَةَ] ve sizi fitneye düşürmek için aranızda koşturacaklardı. ayet-i kerimesinde geçen [أَوْضَعُوا] maddesini izah etmek için istişhâd etmiştir. Ebû Hayyân'a göre [أَوْضَعُوا] maddesi, hızlıca harekete geçmek, koşmak anlamına gelen [الْإِسْرَاعُ] kelimesiyle aynı anlamda kullanılmıştır. Beyitte geçen [مُوَضِّعِينَ] kelimesi de buna delalet etmektedir. Zira bu kelime [سَائِرِينَ مُسْرِعِينَ] yani hızlıca yürüyenler, koşanlar anlamlarını ihtiva etmektedir. Ebû Hayyân dışında birçok müfessir ve dilci İmr'u'ül-Kays'a ait olan bu beyti birçok kelime tahlilinde bir istişhâd materyali olarak kullanmışlardır.³⁶⁰

Ebû Hayyân yukarıdaki ayeti kerimede geçen [أَوْضَعُوا] maddesini açıklamak için sadece bu beyitlerle yetinmemiş aynı zamanda bir savaşçı olan Dureyd b. Simma'ya ait şu beyitle de teyit etmiştir.

يَا لَيْتَنِي فِيهَا جَدَعٌ أَحْبَبْتُ فِيهَا وَأَضَعُ

“Keşke genç olsaydım, ben de orda (Huneyn savaşı) koşup koştursaydım.”³⁶¹

Dureyd b. Simma, Huneyn savaşı esnasında gençliğe olan özlemini yukarıdaki beyitle dile getirmiştir.³⁶²

³⁵⁸ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/16, Muhyuddîn b. Ahmed Mustafa Derviş, *Î'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuh* (Beyrut: Dâru ibn Kesir, 1995), 2/169; Tantâvi, *et-Tefsîrû'l-vasît*, 8/14.

³⁵⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/29.

³⁶⁰ Şevkanî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/418.

³⁶¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/29.

³⁶² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/29.

Beyitte geçen [أَضْعَ] kelimesi [الإسْرَاعُ] yani koşmak anlamında kullanılmıştır.³⁶³

بِرُجَاةٍ رَفَضَتْ بِمَا فِي جَوْفِهَا ... رَفَضَ الْقُلُوصِ بِرَاكِبٍ مُسْتَعَجِلٍ

“Kadeh içindekiyle raks etti tıpkı binekli devenin raks ettiği gibi”³⁶⁴

Beyit İslam şairi Hassan b. Sabite aittir.³⁶⁵ Hayyan bu beyti meşhur kârilere, Ebu zeyd ve Mucahid’in kıraatleri üzerine istişhâde bulunmuştur. Nitekim bu kârilere kıraatlerine göre, [وَلَاؤُضْعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمْ الْفِتْنَةَ] ve sizi fitneye düşürmek için aranızda koşuşturacaklardı. ayeti kerimesinde geçen [أَوْضَعُوا] maddesi yerine [أَرْفَضُوا] kelimesi kullanılmıştır. [أَرْفَضُوا] kelimesi sözlükte, acele etmek, hızlı gitmek ve raks etmek anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla bu kıraatte kelimenin değişmesi anlamda bir değişiklik meydana getirmemiştir.³⁶⁶

وَلَا يَدِي فِي حَمِيَتِ السَّمَنِ تَنْدَخِلُ

“Yağın boyasına elim girmez”³⁶⁷

Ebû Hayyân, yukarıdaki beyti, [لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَغَارَاتٍ أَوْ مُدْخَلًا لَوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ] “Eğer sığınacak bir yer veya (gizlenecek) mağaralar yahut girilecek bir delik bulsalar, hemen koşarak oraya kaçarlardı.”³⁶⁸ Ayeti kerimesinde geçen [مُدْخَلًا] maddesinin farklı bir kıraate göre [مُنْدَخَلًا] şeklinde okunduğunu ve böyle bir kıraatin semantik açıdan mümkün olduğunu delillendirmek için zikretmiştir. Zira yukarıdaki

³⁶³ Taberî, Câmiu’l-Beyân, 14/278.

³⁶⁴ et-Tevbe 9/47.

³⁶⁵ Dimaşkî, el-Lübâb fî ‘ulûmi’l-Kitâb, 10/24.

³⁶⁶ Ebû Hayyân, el-Bahru’l-Muhît, 5/436.

³⁶⁷ Ebû Hayyân, el-Bahru’l-Muhît, 5/438.

³⁶⁸ et-Tevbe 9/57.

beyitten de anlaşılacağı üzere [مُنْدَحَلًا] kelimesi de [مُدَحَلًا] kelimesi gibi “bir şeye, bir yere girmek” anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla her iki kıraatte de anlam aynıdır, değişmeyecektir.

Meseleyi morfolojik açıdan değerlendiren Semîn el-Halebî, ebû Hatim’in böyle bir kıraat olmadığı şeklindeki görüşünü zikrettikten sonra böyle bir kıraatin morfolojik açıdan da kusurlu olduğunu söylemiştir. Nitekim Semîn el-Halebî’ye göre; [مُنْدَحَلًا] kelimesi [دَحَلَ] maddesinden türetilmiş ve [انْفَعَلَ] babına aktarılmıştır. Bu formda gelen fiiller lazım (geçişsiz) fiiller olduğundan ism-i mef’ul formuna aktarılmaları kusurludur.³⁶⁹

إِنَّ السُّعَاةَ عَصَوْكَ حِينَ بَعَثْتَهُمْ لَمْ يَفْعَلُوا مِمَّا أَمَرْتُ فَتَبَيَّلًا

*Zekât memurlarını gönderdiğin zaman sana isyan ettiler. Senin emrettiğin hiçbir şeyi yapmadılar.*³⁷⁰

Ebû Hayyân, bu beyti, [إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ]

“Sadakalar [وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (zekâtlar), Allah’tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm’a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”³⁷¹ Ayet-i kerimesinde geçen [الْعَامِلِينَ] maddesini

izah etmek için istişhâdde bulunmuştur. [الْعَامِلُ] kelimesinin çoğulu

olup çalışan kimseler anlamına gelmektedir. Ebû Hayyân ayette geçen [وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا]

kullanımında kastedilen mananın [سَاعٍ] “çalışan, gayret eden, zekat malını toplamakla

³⁶⁹ Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-maşûn fî ‘ulûmi’l-Kitâbi’l-meknûn*, 6/70.

³⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 5/433.

³⁷¹ et-Tevbe 9/60.

görevlendirilen kimse” kelimesinin çoğulu olan [السُّعَاة] anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.³⁷²

İmam Mâverdi, [السَّاعِي] kelimesini açıklarken zekat toplama ve dağıtım alanında uzmanlaşmış kimselere [السُّعَاة] denir. Şeklinde tanımlamıştır.³⁷³

قَدْ صِرْتُ أَذُنًا لِلْوَشَاةِ سَمِيعَةً يَنَالُونَ مِنْ عَرَضِي وَلَوْ شِئْتَ مَا نَالُوا

Benim ırzıma dil uzatanların kulağı oldun. Dileseydin onlar ırzıma dil uzatamazlardı.

Beyit, Abbasi devleti kadılarından kâdı Abdullah el- Halencî’ye nisbet edilmektedir.³⁷⁴

Ebû Hayyân bu beyti [وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ] “Onlardan öyle kimseler de (var ki,) Peygamber’e eziyet edip incitirler; “O (her söyleneni dinleyen) bir kulaktır (çevresindekilere aldanmaktadır) derler” ayeti kerimesinde geçen edebi sanatı açıklamak için istişhâd etmiştir.³⁷⁵

Ebû Hayyân, imam zemahşeri’den alıntı yaparak ayette geçen [أُذُنٌ] maddesinde teşbih sanatının olduğuna atıfta bulunmuştur. Nitekim Zemehşeri’ye göre [أُذُنٌ] kelimesiyle kastedilmek istenen duyduğu her şeyi onaylayan kimse anlamına gelir. Yani bu kelimenin ayeti kerimedeki kullanımı da bu şekildedir. Münafıklar Hz. Peygamberin her şeyi işittiği ifade etmek için bizatihi onun ismini kullanmamış onun yerine bir insan organı olan [أُذُنٌ] kulak kelimesini kullanmışlardır.³⁷⁶ Belagat ilmin de teşbihi bu tür lüsüne hissi teşbih denmektedir. Hissi teşbihte benzetilen öge hissi (somut)

³⁷² Ebû Hayyân, *el-Bahru ’l-muhît*, 5/444; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-uyûn*, 2/373.

³⁷³ Mâverdi, *en-Nuket ve’l-uyûn*, 2/375

³⁷⁴ Ebû’l-Ferec el-İsfahanî, *el-Ağânî*, 11/330

³⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru ’l-muhît*, 5/448

³⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru ’l-muhît*, 5/449

bir varlıktan oluşmaktadır. Aynı zamanda teşbih edatının ve teşbih yönünün zikredilmemesi açısından da Belîğ teşbih kategorisinde mütalaa edilmektedir.³⁷⁷

Ebû Hayyân'ın bu konuya dikkat çekmesi muhtemelen bu ayetteki ilgili madde ile alakalı farlı görüşlere bir açıklık getirmektir. Zira bazı dil bilimcilerine göre ayette geçen [اُذُنٌ] kelimesi bir uzuvdan daha fiil anlamında kullanılmıştır. Kelimenin türevleri [اُذْنٌ يَأْذَنُ فَهُوَ اُذْنٌ] şeklindedir. Bu açıklama perspektifinde [اُذُنٌ] kelimesi [استمع] kulak verme, işitme anlamlarında kullanılmıştır.³⁷⁸

Ebû Hayyân'ın istişhâd ettiği beyitten de anlaşılacağı üzere birinci görüşü tercih etmiştir. Beytte geçen [صِرْتُ اُذُنًا لِلْوُشَاةِ] gammazcılar, sağa sola laf götürenlerin kulağı oldun. Cümlesinde laf götüren insan için , [اُذُنٌ] kelimesini kullanmıştır. Yani o insanı işitme uzvu olan kulağa benzetmiştir.

وما أدري وسوف إخال أدري أقوم آل حصنٍ أم نساء
فإن تكن النساءُ مُحَبَّاتٍ فحقٌ لكل محصنةٍ هداء

“Ali hısn kabilesinin bir kavim (erkek) mi? Yoksa bir kadın topluluğumu olduğunu bilmiyorum. Sonra bunu anlayacağım. Eğer ki bu kabile bir kadın topluluğuyorsa iffetini korumak için bir yere kapanan kadınlar zıfafi hak ederler.”³⁷⁹

Beyit cahiliye şairlerinden Züheyr b. Ebî Sülma'ya aittir. Beyti Âli Hısn kabilesini hicvetmek için inşad etmiştir.³⁸⁰

Ebû Hayyân bu beyti, [رَضُّوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ]

“Geride kalanlarla beraber olmayı yeğlediler de kalpleri mühürlendi; artık anlayıp kavrayamazlar”³⁸¹ ayet-i kerimesinde geçen [الْخَوَالِفِ] maddesinin ne kadar olumlu bir

³⁷⁷ Nusrettin Bolelli, *Belâgat Beyan-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*,54

³⁷⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/452

³⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/472.

³⁸⁰ Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkîti, *el-Azebu'n-nemîr* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2019), 3/438.

³⁸¹ et-Tevbe 9/87.

kelime olarak görülse de içerisinde zem (kınama) ihtiva ettiğini ortaya koymak için istiṣhâd etmiştir.³⁸²

Ayette geçen [الْحَوَافِ] çadırın arkasındaki direk, geride kalan kimseler anlamlarına gelmektedir.³⁸³ Ancak ayette daha çok kadından kinayedir. Zira bu kelimeyle münafıklar, savaşa katılamayan kadın, yaşlı, çocuk ve engellilere benzetilmiştir. Bu anlamda ayette bir nevi istiare olduğunu söylemek mümkündür. Yine burada münafıkların çadır direği gibi evin ortasında çakılıp kaldıkları anlamı da çıkarılabilir. Ancak Ebû Hayyân'a göre, [الْحَوَافِ] kelimesi kadından kinaye olup münafıkları zemmetmek için kullanılmıştır.

Yukarıdaki beyitle Ebû Hayyân, [الْحَوَافِ] kelimesinin mecazi anlamda kullanıldığını teyit etmiştir.³⁸⁴ Nitekim beytte geçen, [قَوْمٌ] kelimesi topluluk anlamına gelmesiyle beraber burada [الرَّجُلُ] erkek anlamında kullanılmıştır. Yine burada da şair, Âli Hısn kabilesini kadına benzeterek hicvetmiştir.

3.2. Sentaks Açısından Şiirlerin İstiṣhâdı

Ebû Hayyan, tefsirinde kelimeler ve ayetler üzerinde sadece anlamsal tahliller yapmakla kalmamış sentaks (nahivsel) açıdan da tespitlerde bulunmuştur. Hatta şu kadarı söylenebilir ki tefsiri karşılaştırmalı nahiv açısından önemli bir yere sahiptir. Ebû Hayyân tahlillerinde belli bir ekole tabi olmamış, kimi yerde Basra ekolüne kimi yerde de Kûfe ekolüne muhalefet etmiş itirazlarda bulunmuştur. Ebû Hayyan'ın bu eseri nahiv ilmi alanında birçok konu için araştırma kaynağı olmuştur. Ayrıca değerlendirmelerinde yer yer Zemahşeri, b. Atiyye, Ferrâ ve Zeccâc gibi filolojik müfessirlerden de istifade etmiştir.

³⁸² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/472; Muhyuddîn b. Ahmed Mustafa Derviş, *I'râbu'l-Kur'ân ve beyânüh*, 4/486.

³⁸³ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 16/325.

³⁸⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/479.

Ebû Hayyân gramatik tahlillerde bulunurken bu görüşlerini temellendirmek için ihtiyaç duyduğu yerlerde şiirlerle istişhâdlarda bulunmuştur. Ebû Hayyân'ın istişhâdde bulunduğu bazı beyitler şunlardır.

تَحْنُ فُتْبُدِي مَا بِهَا مِنْ صَبَابَةٍ وَأُخْفِي الَّذِي لَوْلَا الْأَسَى لَقَضَانِي

“O özleminden bir iç çekti, öyle ki ondaki aşk görülüyordu. Ben ise aşkı gizledim, bu konuda aşktan ızdırap çekmiş örnekler olmasaydı, bu aşk beni bitirirdi.”³⁸⁵

Beyit ben-i Kilab kabilesinden bir bedeviye nisbet edilmektedir.³⁸⁶

Ebû Hayyan, yukarıda zikredilen beyti, [وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ] “Her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin”³⁸⁷ ayeti kerimesinde [أَقْعُدُوا] fiilinin [أَرْضُدُوا] anlamında olduğunu ve bu şekilde [اقعدوا] fiilinin harfî cer olmaksızın (hazfedilerek) [اقعدوا] teaddi edip [على] harfî cerinin hazf edildiğini ve burada kullanılan yöntemin Sibeveyhi ve Zemahşerî'nin iddia ettiği gibi semai' değil³⁸⁸ de kıyasi olduğunu izah ettikten sonra yukarıdaki beyti istişhâd etmiştir.³⁸⁹ Nitekim beyitte geçen, [لَقَضَانِي] cümlesinde [على] harfî ceri hazfedilmiştir. Aslı [لَقَضَى عَلَيَّ] şeklindedir.³⁹⁰

فَهَا ذِي سُيُوفٍ يَا هُدَى بْنِ مَالِكٍ كَثِيرٌ وَلَكِنْ كَيْفَ بِالسَّيْفِ ضَارِبٌ

“İşte kılıçlar ey Hudey b. Malik, kılıç çok ancak kılıçla vuracak kimse yok.”³⁹¹

Ebû Hayyân, yukarıdaki beyiti, [كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ]

“Allah'a ortak koşanların Allah katında ve Resûlü yanında bir ahdi nasıl olabilir?”³⁹²

³⁸⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/373.

³⁸⁶ Müberred, *el-Kâmil*, 1/23

³⁸⁷ et-Tevbe 9/5.

³⁸⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/373.

³⁸⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/375.

³⁹⁰ Şevkanî, *Fethu 'l-Kadîr*, 4/344.

³⁹¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/376.

ayeti kerimesinde geçen [كَيْفَ] maddesinin (olumsuzluk) anlamında geldiğini ve bazı istifham edatlarının da nefiy anlamında gelebileceğini izah ettikten sonra bu görüşü temellendirmek için yukarıda beyti istişhâd etmiştir. Nitekim beyitte geçen, [كَيْفَ] [لَيْسَ بِالسَّيْفِ ضَارِبٌ] cümlesiyle kastedilmek istenen, [كَيْفَ] (kimse yok) şeklindedir.³⁹³

وَحَبَّرْتُمَانِي أَنَّ الْمَوْتَ بِالْقُرَى فَكَيْفَ وَهَاتَا هَضْبَةً وَكَثِيبٌ

“Bana bu adamın köyde öleceğini söylemişsiniz bu nasıl olur adam köyde ölmedi işte kuyu işte tepe.”³⁹⁴

Beyti ka'b bn Sabit'in karedeşine mersiye olarak söylediği rivayet edilmiştir.³⁹⁵

Ebû Hayyân bu beyitte, [كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَلَا ذِمَّةَ] “Onların bir ahdi nasıl olabilir ki! Eğer onlar size üstün gelselerdi, ne akrabalık (bağlarını), ne de antlaşma (yükümlülüğünü) gözetirlerdi”³⁹⁶ ayeti kerimesinde mananın anlaşılması şartıyla [كَيْفَ] den sonran gelen fiilin hazfelmesinin mümkünlüğünü delillendirmek için istişhâd etmiştir.³⁹⁷ Zira Ebû Hayyân'a göre ayeti kerimede geçen [كَيْفَ] istifhamından sonra [كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ] cümlesi hazfedilmiştir. Hazfedilme sebebi ise daha önce geçen [كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ] ³⁹⁸ ayeti kerimesinden anlaşılmasıdır. Beytin buraya delalet eden yönü ise [فَكَيْفَ] kelimesinden sonra [مَاتَ] fiilinin hazfedilmesidir. Çünkü bu fiilin manen var olduğu beytin birinci dizesinden anlaşılmaktadır.

³⁹² et-Tevbe 9/7.

³⁹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/376-377.

³⁹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/377.

³⁹⁵ Ebû'l-Ferec, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 2/238

³⁹⁶ et-Tevbe 9/8.

³⁹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/377.

³⁹⁸ et-Tevbe 9/7.

Yine bu beyti, müfessirlerden ibn Atiyye³⁹⁹, Kurtubî⁴⁰⁰ ve Siracu'd-Dîn⁴⁰¹ de Ebû Hayyân ile aynı doğrultuda istişhâd etmişlerdir.

Ayrıca Ebû Hayyân sade bu beyitle yetinmeyip Cahiliye dönemi hiciv şairi Hutaye'nin şu beytini de istişhâd etmiştir.

فَكَيْفَ وَمَا أَعْلَمَهُمْ حَذْلُكُمْ عَلَى مُعْظَمٍ وَأَنْ أَدِيمَكُمْ قُدُّوا

“Nasıl olurda, ben onların böyle büyük bir işte sizi yüzüstü bıraktıklarını ve namusunuza göz diktiklerini bilmediğim halde beni kınarsınız.”⁴⁰²

Beyit Hutay'e'ye nisbett edilmektedir.⁴⁰³

Bu beyitte de yukarıda ki beyitte olduğu gibi [كَيْفَ] istifhamından sonra fiilin hazfedilmesidir. Aslı [فَكَيْفَ تَلُومُونِي] şeklindedir.

يَا لَيْتَمَا أُمَّنَا شَأْلَتْ نَعَامَتُهَا أَيْمًا إِلَى جَنَّةٍ أَيْمًا إِلَى نَارٍ

“Keşke annemizin ayakları yukarı dikilseydi de (ölseydi) ister cennete gitseydi isterse de cehenneme gitseydi.”⁴⁰⁴

Beyit cezîme kabilesinden⁴⁰⁵ sa'd b. Kurt'a aittir. Annesine yazmış olduğu hicivden alınmıştır.⁴⁰⁶ Ebû Hayyân bu beyti وَلَا يَرْقُبُوا عَلَيْكُمْ إِلَّا وَلَا

لَارِنْ بَرَضُونَكُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ وَتَأْتِي قُلُوبُهُمْ وَأَكْثَرُهُمْ فُسُؤُونَ ذِمَّةٌ ۚ onlar size üstün gelselerdi, ne akrabalık (bağlarını), ne de antlaşma (yükümlülüğünü) gözetirlerdi. Ağızlarıyla sizi hoşnut etmeye çalışıyorlar, oysa kalpleri buna karşı çıkıyor. Onların pek çoğu fasık kimselerdir”⁴⁰⁷ ayeti kerimesinde geçen [إِلَّا] maddesinin

³⁹⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü 'l-vecîz*, 3/9.

⁴⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi 'l-Kur'ân*, 8/78.

⁴⁰¹ ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fî 'ulûmi 'l-Kitâb*, 10/24.

⁴⁰² Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/377.

⁴⁰³ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/377.

⁴⁰⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/377.

⁴⁰⁵ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/404.

⁴⁰⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü 'l-vecîz*, 3/10.

⁴⁰⁷ et-Tevbe 9/8.

farklı bir kıratteki okunuş şekli üzerine istiṣhâd etmiştir.⁴⁰⁸ Okunan bu kıraatte [اَلَا] maddesinde hemzeden sonra bir [ي] ilave edilmiştir. Yani, [اِيْلَا] şeklinde okunmuştur.⁴⁰⁹

Ebû Hayyân'a göre bu tür şeddeli kelimelerde şeddeli olan harfin biri [ي] harfine çevrilebilir. Beytin bu kurala delalet eden yönü ise [اِيْمَا] kelimesinin, [اِمَّا] kelimesinden dönüştürülmüş olmasıdır. Nitekim şeddeli olan [م] harfinden sukun üzere olan [ي] harfine dönüştürülmüştür.⁴¹⁰

إِذَا عَطِيفُ السُّلَمِيِّ فَرَا

“Ğutayf es-Sülemi kaçtığı zaman...”⁴¹¹

Ebû Hayyân bu beyti, [وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ أَبْنُ اللَّهِ] *Yahudiler Uzeyrin Allah'ın oğlu olduğunu söylediler*⁴¹² ayet-i kerimesinde geçen [عُزَيْرٌ] maddesinin tenvinsiz okunuşu şeklindeki kıraatin nahiv kuralları içerisinde mümkün olabileceğini ifade etmek için istiṣhâd etmiştir. Nitekim Ebû Hayyân'a göre [عُزَيْرٌ] kelimesinden sonra gelen [اِبْنُ] kelimesindeki [ب] harfinin sukun olması sebebiyle [اِلْتِمَاءُ السَّاكِنَيْنِ] (iki sakin harfin yan yana gelmesi) kuralı meydana gelmekte ve böylelikle ibareni telaffuzu dile ağır gelmektedir. Bu problemin çözülmesi maksadıyla [عُزَيْرٌ] kelimesinin sonundaki tenvin kural gereğince hazfedilmiştir. Dolayısıyla bu kıraate göre [عُزَيْرٌ] kelimesi men'ut

⁴⁰⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/377.

⁴⁰⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/378.

⁴¹⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/378.

⁴¹¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/403.

⁴¹² et-Tevbe 9/30.

olmayıp, müpteda konumunda [اِبْنُ] kelimesi ise na't olmayıp haber konumunda olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹³

Beyti Ebû Hayyân dışında bir istişhâd materyeli olarak Ferra,⁴¹⁴ Taberi,⁴¹⁵ Ezheri⁴¹⁶ ve Ebû Ali⁴¹⁷ gibi müfessirler de kullanmışlardır.

نَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا وَأَنْتَ بِمَا عِنْدَكَ رَاضٍ وَالرَّأْيُ مُخْتَلِفٌ

“Fikirler farklı olsada biz kendi indimizde olandan sende kendi indinde olandan razısın.”⁴¹⁸

Beyit cahiliye şairlerinden Kays bn azîm’e nisbet edilmektedir.⁴¹⁹

Ebû hayyân bu beyti, [يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيَرْضَوْكُمْ وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ إِنْ كَانُوا]

مُؤْمِنِينَ] “(Münafıklar) Sizi hoşnut kılmak için (boşuna) Allah'a yemin ederler; oysa mü'min iseler, hoşnut kılınmaya Allah ve Elçisi daha layıktır” ayeti kerimesinde anlam karmaşıklığına yol açan nahivsel öğeleri tahlil etmek için istişhâd etmiştir.

Ayeti kerime ve beyit arasındaki istişhâd yönü ikili ardışık isim cümlelerinde ikinci cümlenin haberinin manaya delaleti tam ise birinci cümlenin haberinin hazfedilmeye cevaz olduğu yönündedir. Ebû Hayyân’a göre ayette geçen [وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ] kısmı iki cümleyi ihtiva etmektedir. Ancak ikinci cümlenin haberinin birinci cümlenin de haberi olduğundan birinci cümlede haber zikredilmeyip hazfedilmesi tercih edilmiştir. Yani cümlenin aslı şu şekildedir; [وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ وَرَسُولُهُ]

⁴¹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/403.

⁴¹⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, (Beyrut:Daru'l-Misriyye,ts.) 1/431.

⁴¹⁵ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 14/205.

⁴¹⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, *Kitâbü me'âni'l-kur'ât* (Merkezi'l-Buhus fî külleti'l-Âdab, Camiatu Melik Suûd,1412/1991), 1/451.

⁴¹⁷ Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a*, (Beyrut: Daru'l-Me'mun, 1993), 4/185.

⁴¹⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/450.

⁴¹⁹ Sa'lebî, *Tefsîrû's-Sa'lebî*, 5/39.

[أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ] İmam sîbeveyhi bu ayeti gramatik açıdan değerlendirirken ayetin iki cümleden oluştuğunu ve birinci cümleinin hazfedildiğini zikretmiştir. Ebû Hayyân sîbeveyhi'nin bu görüşüne karşı çıkmış, hazfedilen kısmın [أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ] cümle olmadığını sadece haber olduğunu vurgulamıştır.⁴²⁰

Ebû Hayyân böyle bir nahivsel yöntemin caiz olduğunu pekiştirmek için yukarıda zikredilen beyti istişhâd etmiştir. Nitekim [نَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا] ibaresinden sonra haber zikredilmemiştir. Çünkü ikinci cümle olan [وَأَنْتَ بِمَا عِنْدَكَ رَاضٍ] cümlesinin haberi olan [رَاضٍ] kelimesi birinci cümleinin de haberine delalet etmektedir.

3.3. Morfolojik (Sarf) Açısından İstişhad

Sözlükte, döndürmek, değiştirmek, çevirmek anlamlarına gelen⁴²¹ sarf, Arap dili literatüründe ise istenilen manayı elde etmek için, kelimenin aslının farklı vezinlere konulmasını inceleyen ilim dalı olarak tanımlanmaktadır.⁴²²

Müfessirler, Kur'ân-ı Kerimi açıklarken ayet müfredatını açıklayıp, kelimenin kök yapısı, aktarıldığı siyga ve bu siygada kazanmış olduğu farklı manalar üzerinde uzunca tahliller yapmışlardır. Bu bağlamda Ebû Hayyân da Kur'ân-ı Kerim ayetlerini tefsir ederken ihtiyaç duyduğu yerlerde kelimeleri morfolojik açıdan değerlendirmiştir. Ebû Hayyân yaptığı değerlendirmeleri, Arap şiirinden istişhâdlerle pekiştirmiştir. Müellifin morfolojik (sarf) açıdan yapılan bazı istişhâdler şunlardır;

أَهْجُوهُ وَلَسْتَ لَهُ بِكُفٍّ فَشَرُّكُمَا لِخَيْرِكُمَا الْفِدَاءُ

“Onun dengi olmadığın halde onumu eleştiriyorsun! Sizin şerli olanınız hayırlı olanınıza feda olsun.”⁴²³

⁴²⁰ Kurtubi, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/10; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/452.

⁴²¹ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, 7/109, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, *Tehîbü'l-luğa* (Beyrut:Dâru ihya-i Turasi'l-Arabi,2011),c.12,s.114

⁴²² Ebû Abdullah Ahmet b. Ömer b. Musai'd el-Hazîmi, *Şerhu Nazmu'l-Varakat*, 6

⁴²³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/379.

Beyit, şairu'n-Nebi, Hassân b. Sâbit'e aittir. Beyti Ebû Sufyân b. Harise hitaben yazmıştır.⁴²⁴ Ebû Hayyân [اَلَّذِينَ ءَامَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ اَعْظَمُ دَرَجَةً] “İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad eden kimselerin mertebeleri, Allah katında üstündür. İşte onlar, başarıya erenlerin ta kendileridir.”⁴²⁵ ayet-i kerimesinde geçen [اعظم] maddesinin [عظم] kökünden türetilmiş bir ism-i tafdil sigası olduğunu zikretmiştir. Burada geçen ism-i tafdil kalıbı, alışık olduğu üzere bir kıyaslama veya derecelendirme (Rating) yapmanın aksine, yalın, kök anlamıyla kullanılmıştır.⁴²⁶ Dolayısıyla, Ebû Hayyân’a göre, [اَعْظَمُ دَرَجَةً] ibaresi, “en üstün derece” değil de [عَظِيمُونَ دَرَجَةً] “Derece bakımından üstündürler” şeklinde anlamlandırılmaktadır. Ebû Hayyân bütün bu açıklamalardan sonra bu görüşü delillendirmek için yukarıdaki beyti istişhâd etmiştir. Beytin buraya delalet yönü ise beyitte geçen [خَيْرٌ] ism-i tafdil kalıbının, “en hayırlı” değil de “hayırlı” anlamında kullanılmış olmasıdır.⁴²⁷

Ebû hayyân dışında, Kayravanî,⁴²⁸ Sem'anî,⁴²⁹ Zemahşeri,⁴³⁰ Kurtubî⁴³¹ ve daha birçok müfessir bu beyti istişhâd etmişlerdir.

نَصَرُوا نَبِيَّهُمْ وَشَدُّوا أَرْزَهُ بِمُحَنِّينَ يَوْمَ تَوَاكَلِ الْأَبْطَالُ

“Kahramanların birbiriyle dayanıştığı günde, onlar peygamberlerine yardımcı oldular ve onu desteklediler.”⁴³²

⁴²⁴ Şâfiî, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 6/26.

⁴²⁵ et-Tevbe 9/20.

⁴²⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/379.

⁴²⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/382.

⁴²⁸ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûs b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihi ve cümelin min fününi 'ulûmih* (Mecmû'atu Buhûsu'l-Kitab ve's-Sünne, 2018), 8/5188.

⁴²⁹ Sem'anî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 1/57.

⁴³⁰ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 2/563.

⁴³¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/230.

⁴³² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/192.

Beyit Hassân b. Sâbit'e aittir. Ebû Hayyân,⁴³³ bu beyti قَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ

وَيَوْمَ حُنَيْنٍ “Andolsun, Allah birçok yerde ve Huneyn savaşı gününde size yardım etmiştir”⁴³⁴ ayeti kerimesinde geçen [حُنَيْنٌ] maddesini îzah etmek için istişhâd etmiştir.

Zira Ebû Hayyân'a göre [حُنَيْنٌ] Kur'ân'da geçtiği şekliyle Mekke ve Taif arasında kalan bir vadi ismidir. Arap dilinde bir kelime alemiyet şartıyla beraber müzekker (eril) bir isimse Munsarif kabul edilmektedir. Dolasıyla, [حُنَيْنٌ] kelimesinin munsarif okunmasını da Ebû Hayyân bu kaideye bağlamıştır. Ancak beyitte de geçtiği üzere bu kelime gayr-ı munsarif olarak okunmuştur. Bunun sebebi Araplardan bazılarının [حُنَيْنٌ] kelimesini tıpkı [بُقْعَةٌ] kelimesi gibi bir belde ismi olarak addetmeleridir. Nitekim Arap dili morfolojisinde, bir kelimenin hem müennes (dişil) hem de alem (özel isim) kabul edilmesi ğayr-i Munsarif kabul edilmesini gerektiren sebeplerdendir.⁴³⁵

Bu beyti, Ferra, Taberî,⁴³⁶ ibn Atiyye⁴³⁷ ve Şevkânî⁴³⁸ gibi birçok müfessir istişhâd etmiştir. Müfessirlerin çoğunluğu yukarıdaki zikredilen ayeti kerimeyi izah etmek için istişhâdde bulunurken, Me'âni'l-Kur'ân sahibi Ferra⁴³⁹ ise [فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ] “Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ'dasın”⁴⁴⁰ ayet-i kerimesinde geçen [طُوًى] maddesini morfolojik açıdan temellendirmek için istişhâd etmiştir.

فَاتَّلَهَا اللَّهُ تَلْحَانِي وَقَدْ عَلِمْتُ أَنِّي لِنَفْسِي إِفْسَادِي وَإِصْلَاحِي

⁴³³ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 3/192.

⁴³⁴ et-Tevbe 9/25.

⁴³⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 3/192.

⁴³⁶ Taberî, *Câmi 'u 'l-Beyân* 11/386.

⁴³⁷ İbn Atiyye el-Endelûsi, *el-Muḥarrerü 'l-vecîz*, 3/19.

⁴³⁸ eş-Şevkânî, *Fethu 'l-Kadîr*, 2/397.

⁴³⁹ el-Ferrâ', *Me 'âni 'l-Kur'ân*, 2/175.

⁴⁴⁰ et-Taha, 12.

“Allah ona lanet etsin! O benim ifsadımın da ıslahımın da kendime olduğunu bildiği halde beni nasıl kınar.”⁴⁴¹

Beyit Ebban bn Tağlib’e aittir.⁴⁴² Ebû Hayyân bu beyti[يُضْهِوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ]
[قَبْلَ قَتْلِهِمُ اللَّهُ أَلَّا يُؤْفَكُونَ] “Onların bu sözleri daha önce inkâr etmiş kimselerin
söylediklerine benziyor. Allah onları kahretsin. Nasıl da haktan çevriliyorlar”⁴⁴³ ayeti
kerimesinde geçen [قَاتِل] maddesinin burada sülasi mezînd olan [مُفَاعَلَةٌ]
(Mufâale/işteşlik) kalıbında kullanılmadığını bu kalıptan gelen her fiilin işteşlik
anlamını kazanmayacağını izah etmek için isjtişhad demiştir. Normal şartlarda [قَتَلَ]
fiilinin mufâale babına aktarılmasıyla morfolojik açıdan kazanacağı anlamın; karşılıklı
vuruşmak, savaşmak anlamlarına gelmesi gerekirken ayeti kerimede geçen anlamı [لَعَنَ]
(lanet etmek) şeklindedir.⁴⁴⁴

يَا بَا الْمَغِيرَةِ رَبِّ أَمْرِ مُعْضِلٍ

“Ey muğirenin babası nice çözülmesi zor iş vardır ki.....”⁴⁴⁵

Beyit Ebû'l-Esved ed-Düeli'ye aittir. Ebû Hayyân bu beyti, [قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا إِلَّا]
[إِحْدَى الْحُسَيْنَيْنِ] “De ki: Sizin bizim hakkımızda beklediğiniz, ancak iki güzellikten
biridir”⁴⁴⁶ ayeti kerimesinde geçen [إِحْدَى] maddesinin hemzesinin hazfedilmiş
şekliyle olan kıraatinin⁴⁴⁷ doğruluğunu ispat etmek için istişhâd etmiştir.⁴⁴⁸ Beyitte bu
kıraatin doğruluğuna delalet eden kelime [بَا] kelimesidir. Nitekim bu kelimenin aslı [

⁴⁴¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/403.

⁴⁴² Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi 'l-Kur'ân*, 8/119

⁴⁴³ et-Tevbe 9/30.

⁴⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi 'l-Kur'ân*, 8/119; Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/403; Şevkânî, *Fethu 'l-Kadîr*, 2/403.

⁴⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 5/433.

⁴⁴⁶ et-Tevbe 9/52.

⁴⁴⁷ İbn Muhaysene, ayette geçen (إِحْدَى) maddesinin hemzesini hazfederek okumuştur. bk. (Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/433).

⁴⁴⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/433.

با] şeklindedir. Ancak ibn Atiyye böyle bir kıyasın olmadığını bunun sadece bir lügat olduğunu söylemiştir.⁴⁴⁹ Bu beyti Ebû Hayyân dışında Semîn el-Halebî ve Siracü'd-Din en-Nu'mani gibi müfessirlerde bir istişhâd materyali olarak kullanmışlardır.⁴⁵⁰

وَلَا يَدِي فِي حَمِيَتِ السَّمَنِ تَنْدَخِلُ

“Yağın boyasına elim girmez.”⁴⁵¹

Ebû Hayyân, yukarıdaki beyti, [لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَغَارَاتٍ أَوْ مُدْخَلًا لَوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ],

[“Eğer sığınacak bir yer veya (gizlenecek) mağaralar yahut girilecek bir delik bulsalar, hemen koşarak oraya kaçarlardı”⁴⁵² ayeti kerimesinde geçen [مُدْخَلًا] maddesinin farklı bir kıraate göre [مُنْذَخَلًا] şeklinde okunduğunu ve böyle bir kıraatin semantik açıdan mümkün olduğunu delillendirmek için zikretmiştir. Zira yukarıdaki beyitten de anlaşılacağı üzere [مُنْذَخَلًا] kelimesi de [مُدْخَلًا] kelimesi gibi “bir şeye, bir yere girmek” anlamında kullanılmıştır.⁴⁵³ Dolayısıyla her iki kıraate de anlam aynıdır, değişmeyecektir.

Meseleyi morfolojik açıdan değerlendiren Semîn el-Halebî, Ebû Hatimin böyle bir kıraat olmadığı şeklindeki görüşünü zikrettikten sonra böyle bir kıraatin morfolojik açıdan da kusurlu olduğunu söylemiştir. Nitekim [مُنْذَخَلًا] kelimesi [دَخَلَ] maddesinden türetilmiş ve [اِنْفَعَلَ] babına aktarılmıştır. Bu formda gelen fiillerin lazım (geçişsiz) fiiller olduğundan ism-i mef'ul formuna aktarılması kusurludur.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/4.33

⁴⁵⁰ el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maşûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*, 8/663.

⁴⁵¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/438.

⁴⁵² et-Tevbe 9/57.

⁴⁵³ el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maşûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*, 6/70; Dımaşkî, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, 10/118.

⁴⁵⁴ Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maşûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*, 8/664.

حَذَرَ أُمُورًا لَا تَضِيرُ وَآمَنَ مَا لَيْسَ يُنْجِيهِ مِنَ الْأَقْدَارِ

“Kendisine zarar vermeyecek konularda çok dikkatli davrandı. Yakasını kurtaramayacağı işlerde ise kendini güvende gördü.”⁴⁵⁵

Ebû Hayyân bu beyti, [يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنْزَلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ]

“Münafıklar, kendileri hakkında kalplerindeki ortaya çıkaracak bir sûrenin indirilmesinden endişe ediyorlar”⁴⁵⁶ ayeti kerimesinde geçen [يَحْذَرُ] maddesinin müteaddi (geçişli) ve lazım (geçişsiz) olma ihtimallerini tartışmak için istişhâde bulunmuştur.⁴⁵⁷

Ebû Hayyân birçok dilbilimcinin de savunduğu gibi [حَذَرَ] fiilinin müteaddi olduğunu savunmuştur. Ona göre bu ayette de bariz bir şekilde görülmektedir. Yani ayeti kerimenin [يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنْزَلَ] kısmında [يَحْذَرُ] fiil, [الْمُنَافِقُونَ] fail ve [أَنْ تُنْزَلَ] mefûldür. Bu anlamda [يَحْذَرُ] fiili mefûl alması itibariyle müteaddi bir fiildir. Yukarıda zikredilen beyitte bunu desteklemektedir. Beyitte [حَذَرَ] fiil, [أُمُورًا] mefûldür. Bu yönüyle beyit Ebû Hayyân’ın açıklamalarını desteklemektedir.⁴⁵⁸

Ebû Hayyân’ın böyle bariz bir konuya kitabında değinmesinin sebebi konuyla ilgili meşhur dil âlimi el-Müberred’in ayet-i kerimeyi tahlil ederken serdettiği değerlendirmelerdir. Müberred’e göre, ayeti kerimede geçen [يَحْذَرُ] maddesi her ne kadar müteaddi görünse de aslında lazım bir fiildir. Bunun delili, [يَحْذَرُ] fiilinin tıpkı [فَرَعَ] fiili gibi heyet-i nefsi fillerinden olmasıdır. Bu fikrini detaylandırırken de ayette hazfedilen kelimelerin olduğunu dile getirmiştir. Ona göre ayetin aslı şöyledir; [يَحْذَرُ

⁴⁵⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-Muhît*, 8/158.

⁴⁵⁶ et-Tevbe 9/64.

⁴⁵⁷ Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü 'l-maşûn fî 'ulûmi 'l-Kitâbi 'l-meknûn*, 6/80.

⁴⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi 'l-Kur'ân*, 8/196; Dimaşkî, *el-Lübâb fî 'ulûmi 'l-Kitâb*, 10/136.

يَحْذَرُ [مِنْ] harfî ceri hazfedilmiştir. Böylece de [الْمُنَافِقُونَ مِنْ أَنْ تُنْزَلَ عَلَيْهِمْ] yani ayette [مِنْ] harfî ceri hazfedilmiştir. Böylece de [

] fiili doğrudan mefûl almamıştır. Bir harfî cerle geçişlilik kazanmıştır.⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ Dımaşkî, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, 10/136.

SONUÇ

İslam'ın ilk dönemlerinde dil, nahiv ve Arap dili sahasında yapılan diğer çalışmaların temel hedefi, Kur'ân'daki kelimelerin kendi bağlamında doğru anlaşılıp olası bozulmalardan korunmasıdır. Bu anlamda yapılan ilk çalışmalar *Me'âni'l-Kur'ân* ve *Ğaribu'l-Kur'ân* şeklinde isimlendirilmiştir. Yapılan çalışmalarda nakli (Kur'ân, Hadis) ve Semai (işitsel) kaynaklardan yararlanılmıştır. Zaman içerisinde olgunlaşan bu çalışmalar daha sonraki alimler tarafından devam ettirilmiştir. Bu çalışmalardan biri de hiç şüphesiz *el-Bahru'l-Muhîr*'tir.

Eserde ayetler Kur'ân ilimleri açısından değerlendirilmeden önce ilk olarak ayet-i kerimenin müfredatı ile alakalı bilgi verilmiş daha sonra ayetlerle ilgili gramatik tahliller yapılmıştır.

Ebû Hayyân'ın bu değerlendirmelerinde kullandığı şiirler genelde mütekaddimun ve cahiliyyun dönemine ait şiirleridir. Bu döneme ait şiirlerin siyak sibak münasebetine bakılmaksızın müstakil bir anlam taşıdığını zikretmek isterim. Şiirler daha çok söyleyeni belirtilmeden dile getirilmiştir. Ancak bu çalışmada istişhâd olarak kullanılan şiirlerin kime ait olduğu elden geldiğince tespit edilmeye çalışılmıştır. Şiir tespitlerinde müraacat ettiğimiz bazı şairlerin divanında kendisine nisbet edilen beyitlerin mevcut olmadığı tesbit edilmiştir. Bunun sebebinin zaman içerisinde şairlerin kendi divanlarından bazı şiirleri elemelerinden ya da başka bir deyişle iskat etmelerinden kaynaklandığı muhtemeldir. Kullanılan şiirler (beyiler) dil açısından oldukça anlaşılması zor beyitlerdir. Bundan dolayı Ebû Hayyân yer yer beyitlerin müfredatını açıklama ihtiyacı duymuştur. Ancak çalışmamızda beyitlere daha çok bütüncül bir şekilde anlam verilmiştir. Olabildiğince lafzi tercümeden kaçınılmış ve mana perspektifli (manevi) tercüme tercih edilmiştir.

Manayı pekiştirme açısından kullanılan şiirler daha çok birden fazla manaya hamledilen kelimelerin manalarını tespit etmek için kullanılmıştır. Ebû Hayyân bu konuda çok titiz davranmaktadır. Bunu gösteren en önemli özelliği farklı tefsirlerde mana tespiti için kullanılan şiirlerin hatalı olduğu irdelemesi ve bunu yine şiirler ve mantık ilkeleriyle temellendirmesidir. Ayetlerin tahlilinde ilk olarak anlamsal ve gramatik tahlillere öncelik verilmesi de yine Ebû Hayyân'ın bu konuya önem verdiğini gösteren diğer bir delildir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserde kullanılan şiirlerin büyük bir çoğunluğu daha önceki filolojik eserlerde de ele alınmıştır. Ayrıca daha sonra yazılan filolojik eserlerin çoğunluğu istiṣhâd materyali olarak kullanacakları şiirleri tespit ederken *el-Bahru'l-Muhîl*'ten iktibaslarda bulunmuşlardır. Ebû Hayyân'ın kullandığı şiirlerin bu şekilde farklı müfessirler tarafından kullanılması şiirlerin bir istiṣhâd materyali olma değerini arttırmaktadır.

KAYNAKÇA

- . Ebû Abdîrrahman b. Ahmed Halil. *Kitâbü'l-ayn*, nşr: Mehdi el-Mahzûmî. Beyrut: Müessesetü Dâri'l-Hicre, 2. Basım, 1410.
- Abdüllâtîf, Muhammed Hamâse. *ez-Zarûratü'si'riyye fi'n-nahvi'l-arabî*. Mısır: Mektebetü Dâri'l-Ulûm, ts.
- Asım, Seyyid Ahmed. *Kâmus Tercemesi*. İstanbul: Matbaa-i Bahriyye, 1304.
- Askerî Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*. Kahire: Mektebetü's-Sekafetu'd-Diniyye, 2017.
- Aydın, İsmail. "İbn Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü", *Ekev Akademi Dergisi*, 2011, 117-132.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd. *Hizânetü'l-edeb*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 4. Basım, 1997.
- Bağdâdî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî. *Câmi'u'l-Beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut: Daru'l-Hicr, 2001.
- Bağdâdî, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1988.
- Basrî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî. *el-Cemhere*. Beyrut: Daru'l-İlm, 1987.
- Basrî, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî. *Mecâzü'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1381.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat Beyan-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, 3. Basım, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre b. Berdizbeh, *Sahîhu'l-Buhârî*, (Mısır: el-Münîriyye, ts.), Cihad, 119
- Câhız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, , nşr: Haşan es-Sindûbî, Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1926.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammad. *Sihâhu Tâcu'l-Lûga*, Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.

- Cezairi, Cabir b. Musa b. Abdulkadir b. Cabir Ebûbekir. *Eyseru't-tefasir*. 5 cüz. Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 5. Basım, 2003.
- Cezerî, Şemsu'd-Din Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâtî'l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergstraesser, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1933.
- Cumahî, Muhammed b. Selâm. *Tabakâtu fuhûli's-suarâ*, I-II, şerh: Mahmud Muhammed Şâkir, Kahire: Matbaatu'l-Medenî, ts.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rîfât*, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 2012, 132-133
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Delâ'ilü'l-i'câz*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1412.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen b. Abdilaziz b. el-Hasen, Ali. *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve Husâmili*, nşr: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Çelik, H. Avni. "Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 187-216.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1968.
- Demir, İsmail. "İbn Mu'tî'nin Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişâd", *Kafkas Ü.İ.F.D.*, 2/3 (2015), 16-35.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-Muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd ve Ali Muhamed Muavvaz. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *Tuhfetü'l-Erib bima fi'l-Kur'ân-i mine'l-garib*, thk. Semir el-Meczûb, Beyrut: Mektebetu'l-İslâmiyye, 1983.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Zehretü't-tefâsîr*. Daru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *el-Ağânî*, Beyrut: Daru's-Sekâfe, 1962.

- Ebü'l-Ferec, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-Arabî, 1422.
- Ebü'l-Feyz, Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Daru'l-Hidaye, ts.
- Ebü'l-Fidâ', İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsu'd-Dîn, Betrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1999.
- Ebü'l-Hasen, Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l'uyûn*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, ts.
- Ebü'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî. *el-Külliyât*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1993.
- Ebü'l-Hayr, 'İsâmüddin Ahmed Efendi Taşköprizâde, *Mevzûâtul-'ulûm*, thk. Kemâlüddin Mehmed Efendi, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313.
- Efgani, Said. *Fî Usûli'n-nahv*. Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî, 1987.
- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *Cemheretü'l-Emsâl*, Beyrut: Daru'l-fikr, ts.
- el-Efgânî, Said. *Fî usûli'n-nahv*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.
- el-Enbârî, Kemâleddin. *el-İnşâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîne'l-Baṣriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1971.
- el-Enbârî, Muhanrımed İbnü'l-Enbârî Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr. *Kitâbu İzâhı'l-Vakf ve'l-ibtidâ fî kitâbillâhi 'azze ve celle*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan, Dımaşk: Süleymâniye Ktp, 1971.
- el-Esed, Nasıru'd-Dîn. *Masdiru's-şî'ri'l-cahilî*. Mısır: Daru'l-Maârif, 9. Basım, 1998.
- el-Esterâbâdî, Radiyyüddin. *Şerhu kitâbi'l-kâfiye fî'n-nahv*. Beyrut: Dârül-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1979.
- el-Fâhûrî, Hanâ. *el-Câmiu fî târihi'l-edebi'l-arabî el-edebü'l-kâdim*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1986.

- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Kâhire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 10. Basım, 2000.
- Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî. *el-Muḥarrerü'l-vecîz*. Beyrut: Darul'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1422.
- Eroğlu, Ali. “Şiirle İstişhâd ve İstişhâd Açısından Medârik”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, (Haziran 1993), 326-358.
- es-Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *el-Vaḥî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, 2000.
- es-Suyûtî, *el-Müzhir fî 'ilmi'l-lûga ve envâ'thâ*. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Hücce li'l-ḳurrâ'i's-seb'a*, Beyrut: Daru'l-Me'mun, 1993.
- Fârisî, el-Hasen b. Abdi'l-Gaffar Ebû Ali. *Kitâbul-mekâsîd fî Şerhi'l-îzah*, nşr: Kâzım Bahru'l-Mercan, Riyad: Riyad Üniversitesi Edebiyat Bölümü, 1969.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî thk. Abdulhamîd Hindâvî, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-âyn müretteben 'alâ hufûfi'l-mu'cem*, Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Ḳur'ân*. Daru'l-Mısriyye .
- Gümüş, Sadrettin. *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990.
- Gümüş, Sadrettin. *Seyyid Şerîf Cürcânî*. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1984.
- Haccî, Abdurrahman Alî. *et-Tarihu'l-Endelüsî*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1987.
- Hadîsî, Hadice. *Ebû Hayyân en-nahvî*. Bağdat: Mektebetu'n-nahda, 1966.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî*. Beyrut: Daru's-Sadîr, ts.

- Halebî, Ebu't-Tayyib el-Lûgavî, Abdü'l-Vâhid b. Ali. *Merâtibü'n-nahviyyîn*, nşr: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Kâhire: Mektebetü Nehdati Mısır ve Matbaatuhâ, ts.
- Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhî. *ed-Dürrü'l-maşûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, Dımaşk: Daru'l-Kalem, ts.
- Hatîb, Abdulkerim Mahmud Yunus Ahmed Hasan. *et-Tefsiru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1970.
- Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî. *Kitâbü Me'âni'l-kırâ'ât*, nşr. Merkezi'l-Buhus fî külleti'l-Âdab, Camiatu Melik Suûd, 1412/1991.
- Hındavî, Hasan. *Menâhîcu's-sarfiyyîn ve mezahibuhum*, Dımaşk 1989.
- Himyerî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî eş-Şinkîti. *el-Azebu'n-nemîr*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 6. Basım, 2019.
- Hindî, Alâüddîn Ali el-Müttakî b. Husâmuddin. *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Hüseynî, Ebu'l-Mehâsin ed-Dımaşkî. *Zeylû tezkireti'l-huffaz li'z-zehebî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Işık, Emin. “Ebû Bekr İbnûl-Enbârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İbn Akil, Behâuddin Abdullah. *el-Müsâid a'lâ teshîli'l-fevâid*. nşr: Muhammed Kâmil Berekât, Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1982.
- İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhîr. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 3. Basım, 1986.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Muhteseb fî teybini vücûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-izâh 'anhâ*, Kahire: Mektebetü's-Safâ, 1999.
- İbn Hacer el-Askalânî Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Başşar Avâd, Beyrut: 827.

- İbn Hacer Şihabu'd-Din Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Askalanî, *ed-Dürerü'lKamine fi A'yani'l-Mieti's-Samine*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1931.
- İbn Haldûn, Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddimetu İbn Haldûn*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zeman*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Hişam, Cemâlüddin Abdü'l-Melik b. Hişam b. Eyyub el-Himyerî el-Meârifî el-Basrî el-Mısrî. *Şerhu şiizüri'z-zeheb*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- İbn Kesir, Ebu Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 1/484
- İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, nşr: es-Seyyid Ahmed es-Sakr, Kâhire: Dâru't-Türâs, 2. Basım, 1973.
- İbn Mâlik, Cemâlüddin Muhammed b. Abdillâh b. Abdullah et-Tâi el-Ciyyânî el-Endelüsî, *Elfiye*, nşr: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukrim, *Lisânü'l-ârab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fadl Cemâlü'd-din Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*, Mısır: Bulak, 1300.
- İbn Mu'tez, *el-Bedî'*, nşr: Muhammed Abdülmün'im Hafâcî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1990.
- İbn Nedim, Muhammed *el-Fihrist*. Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, ts.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.
- İbnü'l-Enbârî, *el-însâf fi mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kubrâ, ts. 2/451
- İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, nşr: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Kâhire: Dâru Nehdati, 1967.

- İbnü'r-Reşîk, Ebû Ali el-Hasen el-Kayravânî. *el-Umde fî meḥâsini's-şî'r ve âdâbih ve nakdih*, Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1934.
- Kafes, Mahmut. “Ebû Hayyân el-Endelûsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kaplan, Mehmet. *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1993.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünun*, I-II, el-Matbaatu'l-Behiyye, 1941.
- Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed. *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihi ve cümelin min fînûni 'ulûmih*. Mecmû'atu Buhûsu'l-Kitab ve's-Sünne, 2018.
- Kazvîni, el-Hatîb Cemâlüddin Muhammed b. Abdîrrahman, *Telhîsu'l-miftah fî ilmi'l-meânî ve'l-beyan ve'l-bedî*. Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002.
- Kıftî, Cemâlüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, nşr: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1955.
- Kirmânî, Ebü'l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr *Ġarâ'ibü't-tefsîr ve 'acâ'ibü't-te'vîl*, Beyrut: Müessesetu Ulûmu'l-Kur'ân.
- Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1981.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 3. Basım, 1967.
- Lebîdî, Muhammed Semîr Necîb. *Mu'cemu'l-mustalahâti'n-nahviyye ve's-sarfiyye*, Amman: Dâru'l-Furkân, 1985.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tib*. Beyrut: Dâru's-sâdir, 1968.
- Mansuroğlu, Mecdud. “Ebû Hayyân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1977.
- Mâverîdî, *en-Nüket ve'l'Uyûn*, 6/295. İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, nşr: Heyet, 1-14, Fas, 1977.
- Meşe, Ramazan. *Endülüs Arap Şiirinde Özür ve Merhamet*, Kayseri: Kimlik Yayınları 2019.

- Mervezî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî es-Sem'ânî. *Tefsîrû'l-Kur'ân*, Beyrut: Daru'l-Vatan, 1977.
- Müberred, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil*, nşr: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, ts.
- Nîsâbü'rî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî. *Tefsîrû's-Sa'lebî*. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.
- Nizâmeddin el-Hasen b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Kummî Neysâbü'rî, *Garâibü'l-kur'ân ve rağâibü'l-furkan*. Mısır: el-Halebî, 1968.
- Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nîsâbü'rî, *Ġarâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-Furkân*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1416.
- Nu'mânî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî b. Âdil ed-Dımaşkî (VIII./XIV. yüzyıl), *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*. Betrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Öğmüş, Harun. "Taberî Tefsîrinin Şiirle İstîşhâd Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi", *Bir Müfessir Olarak Muhammed B. Cerîr Et-Taberî Sempozyumu*, Konya 2010.
- Öğmüş, Harun. *Kur'ân Yorumunda Şiirin Yeri* (2/8. Asır Çerçevesinde), (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Arap Dilinde İlk İstîşhâd", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, (1989), 369-383.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. *Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*. İstanbul: Y. A. Yayınları, 2006.
- Râzî, Fahrüddin. *el-Mahsûl fî 'ilmi üsûli'l-fıkıh* nşr: Tâhâ Câbir Feyyaz el-Alevî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *el-Vafî bi'l-vefeyât*, 29 cilt. thk. Ahmed Arnavut Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, 2000.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-umyân*, Kahire: Dâru'l-Medîne, 1911.

- Sâfedî, Salâhuddin Halil bin Aybek. *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*, thk. Nebil Ebû Amse, Muhammed Mevid, Mahmud Salim Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1998.
- Selmânî, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddin Muhammed b. Abdillâh b. Saîd el-Endelüsî. *el-Îhâta fî ahbar-i gırnâta*. thk. Muhammed Abdullah Anân, Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1975.
- Serkîs, Yûsuf İlyân. *Mu'cemû'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarraba*. Mısır: Matba'atu Serkîs, 2. Basım 1928.
- Sîbeveyh, Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*, nşr: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 3. Basım, 1988.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr Celâleddin. *el-İtkân fî ulûmi'l-kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali, Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr Celâleddin. *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Suyûtî, *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*, nşr: Ahmet Suphi Furat, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Suyûtî, Muhammed. *Buğyetü'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- Sümâlî, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî. *el-Kâmil fî'l-edeb*, Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1997.
- Şehrezûrî, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh. *Mukaddime*, nşr: Bintu Şâtî' Âişe Abdurrahman, Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Şehrezûrî, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh. *Ulûmu'l-Hadîs*, nşr: Nûruddin'İtir, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî, *Fethu'l-Kadîr*, Beyrut: Daru İbni kesîr, 1414.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali. *el-Bedru't-tali*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

- Taberî, *Târihu't-Taberî*, nşr: Muhammed Ebü'l-Fadl îbrâhim, Kâhire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1967.
- Tâcu'd-Dîn es-Subkî, Ebû Nasr Abdu'l-Vahhâb b. Takıyyî'd-Din, *Tabakâtu's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed ed-Tenâhî, Abdu'lFettâh Muhammed el-Hulv Kahire: Dâru İhyâu Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Tantâvi Muhammed Seyyid. *et-Tefsirü'l-Vaiit*. Mısır: Daru'n-Nahda, 1997.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer. *El-Mutavvel Şerhu telhisi miftâhi'l-ulûm*, nşr: Abdülhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'lKütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Tehânevî, Muhammed 'Ali, Keşşâfu Istılâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm, thk. 'Ali Dehrûc, Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1996
- Zebîdî, Abdüllâtîf b. Ebî Beler eş-Şercî. *İ'tilâfu'n-nusra fî ihtilâfî nuhâtî'l-Kûfe ve'l-Basra*, nşr: Târik el-Cenâbî, Beyrut: Mektebetü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1987.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*, Beyrut: Dar'ul-Kitabi'l-Arabî, 1407.
- Zerkelî Hayruddin b.muhammed b. Muhammed b. Ali b. Faris ed-Dimeşki. *el-A'lam*, Betrut: Daru'l-İlm, 2002.